

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы
Тил илими институту

Д 10.07.340 Диссертациялык кенеш

Кол жазма укугунда
УДК 894.3:801.5(043.3)

БОРАНБАЕВ САНДЫБАЙ РЕЖЕП УУЛУ

**ЭСКИ КЫПЧАК ТИЛИ МЕНЕН КАЗАК ТИЛИНИН
ГЕНЕТИКАЛЫК КАТЫШТЫГЫ**

Адистиги:10.02.06 – Түрк тилдери

Филология илимдеринин доктору окумуштуулук
даражасын алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек- 2008

КИРИШҮҮ

Изилдөө ишинде XI-XVI кылымдарда «түрк, кыпчак, половец, куман тилдери» деген ат менен белгилүү болгон эски кыпчак тилинин казак тили менен тарыхый байланышы, катышы каралды.

Эски кыпчак жазма эстеликтеринде камтылган, орто кылымдардагы түрк элдеринин маданияты, салты тууралуу маалыматтардын казак калкына, казак тилине түз катышы бар экендиги ушул бөлүмгө тийиштүү аткарылган изилдөө иштеринде азыр-көптүр айтылып да жүрөт.

Тарыхый булактарды караганда, көптөгөн түрк тилдүү элдердин, алды менен казактардын калыптануусу орто кылымдагы кыпчактардын тарыхы менен тыгыз байланыштуу. Кыпчак этносунун чоң-чоң топтору кыргыздардын, каракалпактардын, өзбектердин, татарлардын, башкырлардын, Кавказ тегерегиндеги, Түштүк Сибирь менен Алтайдагы түрк калктарынын курамына кошулду; кыпчак уруулары Орус, Грузия, Армения, Византия, Румыния, Венгрия, Мисир жана Сирия элдеринин тарыхында өз изин калтырды. Кыпчактардын тарыхый өнүгүү мезгили артүрдүү тилдерде (түрдүү алфавит үлгүлөрүндө – С. Б.) жазылып калган: эски түрк, кытай, орус, грузин, византия, латын, араб, фарсы, моңгол жана ж.б.». Кыпчак цивилизациясы, маданияты тууралуу алгачкы жана кийинки орто кылымдарда жазылган жазма эстеликтер маалыматтарынын баалуулугу менен дүйнөлүк түркологиянын, тарых, философия ж.б. илимий чөйрөлөрдүн назарын өзүнө буруп келет. Эски кыпчак цивилизациясын изилдөө ишинде чет элдик П. Пельо, К. Босворт, Л. Рашоньи, К. Цегледи, К. Менгес, А. Ю. Якубовский, А. Н. Бернштам, С. П. Толстов, М. И. Артамонов, Л. П. Потапов, Н. Л. Баскаков, С. А. Плетнева, Л. Р. Кызласов, Г. А. Федоров-Давыдов, Л. Н. Гумилев, С. Г. Кляшторный, С. Г. Агаджанов, Р. Г. Кузеев, К. Ш. Шаниязов, В. В. Бартольд, А. Зайончковский, А. Б. Таймас, Ф. Кырзыоглы, С. Г. Кляшторный жана ж.б. окумуштуулардын сиңирген эмгеги зор. Ошону менен катар, кыпчак маданиятын изилдөө, таанып билүү, көпчүлүккө сунуштоо иш-чараларынын негизинде Н. Т. Сауранбаев, А. Х. Маргулан, С. М. Ахинжанов, Э. Н. Наджил, Б. Е. Көмөков, А. Курышжан уулу, Б. Сагындык уулу, А. Н. Гаркавец сыяктуу казак окумуштууларынын аткарган илимий-изилдөө иштери да түркологиянын кыпчактаануу чөйрөсүнө кошулган татыктуу үлүш болуп табылат. Кыпчак цивилизациясы менен маданиятынын негизги борбору Казакстан аймагы болгондуктан, ушу багыттагы изилдөө иштери М. Б. Сабыр, С. Ж. Дүйсен, С. Кудасов, Б. Сүйеркул, М. А. Жүнисова, Е. З. Есбосынов, А. Ташауов ж.б. жаш окумуштуулардын изилдөө иштеринин объектиси болуп отурат.

Деген менен, аты аталган окумуштуулардын эски кыпчак маданиятына байланыштуу изилдөө иштеринде эски кыпчак тилинин, анын жазма эстеликтеринин жеке маселелерине арналгандыгына байланыштуу эски кыпчак тили менен казак тилинин тарыхый байланышы көңүлдүн сыртында калган (Ушу маселеге байланыштуу аткарылган С. Е. Малов менен А. Курышжан уулунун кээбир макалалары менен кээбир изилдөө иштерин эске албаганда, алар тууралуу ушу иштин тийиштүү бөлүмүнөн караңыз – С. Б.).

Диссертациялык иш М.Ауезов атындагы Түштүк Казакстан мамлекеттик университетинин филология институтунун Казак тил илими кафедрасында аткарылды.

Илимий кеңешчи: филология илимдеринин доктору, профессор А.Курышжанов

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор Т.К.Ахматов

филология илимдеринин доктору М.Б.Сабыр

филология илимдеринин доктору Т.Т.Токоев

Жетектөөчү мекеме: К.Тыныстанов атындагы Ысыккөл мамлекеттик университетинин кыргыз тил илими кафедрасы

Диссертация 2008-жылдын 29-апрелинде 10:00 Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тил илими институтундагы (тенуюштуруучу - И.Арабаев атындагы КМУ) филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча Д 10.07.340 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспектиси, 265-а.

Диссертациялык иш менен КР Улуттук илимдер академиясынын илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2008-жылдын 26.03. жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, филология илимдеринин кандидаты

Б.А.Жайлообаев

Б.А.Жайлообаев

Изилдөө ишинин актуалдуулугу. Казак калкынын көзкарандысыз мамлекети курулуу менен бирге казак тили республикабыздагы түрлүү коомдук-саясий топтордун кызыкчылыгын айкаштыруу мамлекеттик тил укугун алып отурат. Казак тилинин башкы булактарынын бири – эски кыпчак тили да кийинки орто кылымдардагы Алтын-Ордо империясында, Мавлюк кыпчактары мамлекетинде, Улуу Монголдор империясындагы бийлик тилинде мамлекеттик жана эларалык тил кызматын аткарган. Алтын-Ордо империясынын ыдыроо мезгилинде эски кыпчак тилинде сүйлөгөн бир катар түрк уруулары өзара биригип, тарых сахнасына чыкты, алардын өзара жана башка улуттар менен карым-катыш куралы казак тили, ал эми өздөрү казак, казак түрктөрү (Алты Алаш – уламыш-ангемелердеги маалыматтарга караганда) деген этнонимге ээ болду. Эски кыпчак жана казак тилдеринин тарыхый байланышы, катыштыгы объективдүү түрдө камсыз кылынды. Ушу тарыхый байланышты изилдеп билүү, азыркы казак тилинин тарыхый грамматикасын, тарыхый лексикологиясын, тарыхый булактарды таануу, этимология, маданият тарыхы ж.б. түрдүү чөйрөлөргө катыштуу чечими аныкталбаган маселелерди илимий негизде изилдөөгө таасирин тийгизет, өзүнүн үлүшүн кошот.

Изилдөөнүн максаты. Эски кыпчак жана казак тилинин тарыхый байланыш деңгээли тууралуу түркология чөйрөсүндө, азыркы казак тилинин нормативдик грамматикасында бирдей калыпташкан системалуу кортундуланган пикир жок. Азыркы мезгилге чейин ушу чөйрөдө аткарылган изилдөө иштери 1) жеке жазма эстеликтердин өзгөчөлүктөрү; 2) жазма эстеликтердин тилинде байкалган жалпы филологиялык өзгөчөлүктөрдү (негизинен алганда фонологиялык, толук эмес лексикалык); 3) эстеликтердин тилиндеги диалектилик-ареалдык өзгөчөлүктөрдү билүү; 4) кээбир жазма эстеликтердин басылмаларын даярдоо; 5) жазма эстеликтердин тексттик сөздүгүн түзүү сыяктуу иш-чаралар түрүндө жүргүзүлдү. Жалпы эски кыпчак цивилизациясы, маданиятынын негизинде, өзгөчө эски кыпчак тилинин азыркы бир катар түрк тилдерине бабатил (паязык) болуп табылгандыгы көңүлдүн сыртынды калып отурат (Арийне, мындай иш-чаралардын аткарылышы орундуу жана аларды ар тараптан жандандыруу керек экендигин билебиз).

Ошондуктан казак тили менен эски кыпчак тилинин ортосундагы тарыхый байланышты ар тараптан изилдеп, негизги өнүгүү, калыпташуу, бир системага түшүү өзгөчөлүктөрүн конкреттештирүү, жыйынтыктоо, тарыхый баалуулугун аныктоо изилдөө ишибиздин башкы максаты болуп эсептелет.

Изилдөөнүн милдети:

Тил тарыхы-коомдук кубулуш. Тилди колдонуучулар ар заманда анын өзүнө чейинки жыйнакталган сөздүк корун, калыпташкан закондуулуктарын колдонуп, тил ичиндеги (интралингвистикалык) жана тилдин сырткы (экстралингвистикалык) факторлорго байланышты өз тараптан ар түрлүү эреже-нормаларды киргизип, сөздүк курамды ар түрлүү кырдан байтып жана кандайдыр бир бөлүгүн (максаттуу түрдө же стихиялуу түрдө) колдонуштан такыр чыгарып ташталышы, же болбосо мурда келе жаткан колдонуштарды ар түрлүү кырдан өзгөртөрү белгилүү. Тилдин ушундай өнүгүү жана калыптануу

закондуулуктарын азыркы кезде активдүү колдонулганын тилдик фактылар менен салыштырып, билүү, алардын ортосундагы байланышты аныктоо изилдөөнүн башкы максатынын бири болуп саналат. Тилдин кумулятивдик кызматынын негизинде эзелтен келе жаткан улуттук руханий казына менен маданият мурасын сиңирип сактаган, бүгүнкү урпакка жеткизген- тил. Азыркы казак тили орто кылымдагы кыпчак тилинин негизинде өнүккөндүгү белгилүү. Ушу менен байланыштуу теманын негизги максаттарынын бири – орто кылымдагы кыпчак тилинен азыркы казак тилинин кандайча өсүп чыккандыгын даана тилдик фактылар менен мыйзамченемдүүдүлүгүн изилдөөнүн негизинде далилдөө. Ушу изилдөөлөрдүн натыйжасында мамлекеттик тил статусундагы азыркы казак тилинин эски кыпчак тилинин негизинде *тарыхый өнүгүү мыйзам ченемдүүлүк системасын, системалуулугун* билүү.

Эски кыпчак тилинин диалектилери (сөйленистер мен сөйленистер тобынын) деп таанылып жүргөн тилдик түзүлүшүнүн тыбыш системасындагы, грамматикалык түзүлүшү менен сөздүк курамындагы башкы тилдик кубулуштардын байланыш деңгээлин билип, казак тилинин тарыхый диалектилик негиздерине сыпаттама жасоо да иштеги негизги максаттардын биринен. Жалпы алганда алар төмөндөгү аспектилерге келип такалат:

- эски кыпчак тили менен казак тилинин ортосундагы фонологиялык, фонетикалык байланыштын деңгээлин аныктоо, жыйынтыктоо;
- эски кыпчак тили менен казак тилинин лексикалык корунун ортосундагы тилдик-тарыхый байланышты аныктоо;
- эски кыпчак тили менен казак тилинин морфологиялык түзүлүшүндөгү окшоштуктар менен айырмачылыктардын тарыхый маанисин аныктоо;
- эски кыпчак тили менен казак тилинин генетикалык байланыштарынын баскычтуу өнүгүү өзгөчөлүктөрүн системалоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

- эски кыпчак тили менен казак тилинин ортосундагы генетикалык байланышты аныктоодо бир катар эски кыпчак жазма эстеликтери топтоштурулуп, казак тилинин лексикалык корунун материалдары менен салыштырылды;
- эски кыпчак тили менен казак тилинин ортосундагы тарыхый катыштыгы – ушу тилдердин фонологиялык, лексикалык, морфологиялык деңгээлде бир бүтүн системалык түзүлүштөр катарында айкалыштыгы аныкталды;
- эски кыпчак тили менен казак тилинин ортосундагы аз кездешкен фонологиялык, лексикалык, морфологиялык өзгөчөлүктөрдүн эски кыпчак жана көнө түрк тилдеринде кездешкендиги, казак тилиндеги колдонулуу себептери аныкталды;
- эски кыпчак тилинин казак тилин калыптандыруусундагы кызматынын маданий-тарыхый баалуулуктары аныкталыныды.

Изилдөөнүн методдору. Эски кыпчак жана казак тилинин тарыхый-генетикалык байланыштарын изилдөөдө чет элдик жана ата мекендик изилдөөчүлөрдүн теориялык болжолдору менен сунуштары кенен пайдаланылды. Изилдөө амалдары катарында тарыхый-салыштырма, тарыхый-

тектеширме, баяндоо, талдоо, кортундулоо (обобщение) методдору колдонулду.

Изилдөө натыйжаларынын теориялык мааниси. Изилдөө ишинде казак тили менен эски кыпчак тилинин өз ара байланыштарынын спонтандуу (капыстан, кокустан) эмес, тарыхый-генетикалык байланыш экендигине так маалыматтар алынды. Эски кыпчак жана казак тилинин тарыхый-генетикалык байланыштарынын тилдик катмарларынын калыптанышы, системаларынын бирдиги такталды.

Изилдөө натыйжаларынын практикалык мааниси:

- эски кыпчак тилинин грамматикасын түзгөндө пайдаланылат;
- казак тилинин тарыхый грамматикасын түзгөндө пайдаланылат;
- эски кыпчак, байыркы казак тилинин тарыхый-этимологиялык сөздүктөрүн жасоодо пайдаланылат;
- эски кыпчак, байыркы казак тилинин тарыхына байланыштуу башка жазма мурастарды изилдөө ишинде пайдаланылат;
- жогорку жана атайы окуу жайларында жүргүзүлүп келе жаткан «түрк-таануу», «казак тилинин тарыхы», «жазуу тарыхы» ж.б. лекцияларды окутканда, окуу куралдарын, тарыхый-салыштырмалуу сөздүктөрдү түзгөндө колдонулат.

Коргоого сунушталган жоболор:

- эски кыпчак жана казак тилдеринин лексикалык кор түзүлүшү өзара өтө жакын, тилдик-генетикалык негизи бир;
- эски кыпчак жана казак тилдеринин лексикалык кор түзүлүшүндөгү аз айырмачылыктар тарыхый объективдүү кубулуштардан куралган;
- эски кыпчак жана казак тилдеринин фонологиялык түзүлүшү өзара өтө жакын, тилдик-генетикалык негизи бир;
- эски кыпчак жана казак тилдеринин фонологиялык түзүлүшүндөгү аз айырмачылыктар тарыхый объективдүү кубулуштарга байланыштуу;
- эски кыпчак жана казак тилдеринин морфологиялык түзүлүшү өзара өтө жакын, тилдик-генетикалык негизи бир;
- эски кыпчак жана казак тилдеринин морфологиялык түзүлүшүндөгү аз айырмачылыктар тарыхый объективдүү кубулуштарга байланыштуу;
- эски кыпчак жазма эстеликтеринин аткарылышындагы ареалдык алыстыктарга карабастан, негизги лексикалык кору казак тилине өтө жакын болуп табылды.

Изилдөө ишинин апробациясы.

Изилдөө ишинин натыйжалары жана негизги маселелери боюнча 1) Байыркы түрк жазууларынын изилдениши: бүгүнкү менен келечеги» (Астана, 2004), 2) «Байыркы түрк жазма эстеликтери: жазуу маданиятынын башталышы, тилдин өнүгүү кубулуштары» (Астана, 2005) Эл аралык конференцияларында, ошондой эле 2002 жана 2004-жылдары Түркстан шаарында өткөрүлгөн 3) I жана 4) II Эл аралык Түркологиялык конгресстерде 5) «Кыргыз тил илими жана академик И. А. Батмановдун чыгармачылыгы аттуу Эл аралык конференцияда», 6) «Кыргыз тил илиминин негиздөөчүлөнүн бири Ж. Шүкүровдун 100 жылдыгына арналган илимий-теориялык конференцияларда

баяндамалар жасалып, секцияларында талкууланды, баяндамалар макалалар түрүндө жарыяланды. Республикалык жана чет элдик басылмаларда иштин өзөктүү маселелери боюнча макалалар жарыяланды.

Диссертациянын түзүлүшү. Иш киришүүдөн, беш бөлүмдөн турат. Иштин аягында кортунду жана пайдаланылган адабияттардын тизмеси берилген.

ОРТО КЫЛЫМДАГЫ КЫПЧАКТАР ТУУРАЛУУ КЫСКАЧА ТАРЫХЫЙ МААЛЫМАТТАР

Бул бөлүмдө негизинен мындай маселелер каралды: кыпчактар жана эски кыпчак тилиндеги жазма эстеликтер, эски кыпчак тилин изилдөөнүн тарыхы жана азыркы мезгилдеги түркологиянын жалпы кыпчактардын өнүгүүсүн изилдөөдөгү булактар, эски кыпчак жазма эстеликтердин тобун аныктоо; ушу иштин кийинки бөлүмдөрүндөгү изилдөөлөрүбүздүн объектисин аныктоо. Эми кыпчактардын тарыхын кароого өтөбүз.

Кыпчактар. Тарыхый булактар кыпчактардын түрк элдеринин арасындагы эң байыркы уруулардын бири экендигин көрсөтсө, кээбир маалыматтарда аларды казак элинин байыркы урууларына киргизет. «Биздин жыл санообузга чейин IV-II кылымдарда азыркы Казакстандын Түштүк-чыгыш жагын усундар мекендеген», – дейт байыркы грек окумуштуулары. Усундарды алар – исседондар деп атаган. Бул уруулук союздар ал убакытта Сырдарыя өзөнүнүн ортоңку агымы менен Сарысуунун түндүк жагын мекендеген каңлылар менен союздаш болгон. Ал эми башка аргын, кыпчак, конурат, найман, кердери, дулат, алшын, керей ж.б.д.у.с уруулар ошол убакытта Түндүк Казакстандын кээбир территорияларын мекендеген. Алар өзара уруулук союзга бириккен.

Бизге кыпчактардын байыркы мезгилдеги тарыхы тууралуу сөз кылуу өтө кыйын. Анткени кыпчактар тууралуу дээрлик материалдар менен далилдер биздин жыл санообузга чейинки 201- жылы жазылган кытай жазмаларында сакталуу деген маалыматтар бар. V-VIII кылымдардагы орхон-енисей түрктөрүнөн кыпчактарды атайы бөлүп көрсөтпөйт. 759- жылдар чамасында Түндүк Монголиянын Селенга өзөнүнө жакын жерде жазылып калган Моюнчур жазуудан биз төмөнкүлөрдү окуй алабыз «түрик кыпчак елиг йыл олурмыс турик илине...» (түрк мамлекетинде, бизде элүү жыл түрк-кыпчактар бийлегенде...). Ошол доордо жазылган жазма эстеликтерден кыпчактар тууралуу башка эч кандай маалыматтарды кездештире албайбыз.

Түрк элдеринин тарыхында кыпчактардын пайда болуусун IX-XI кылымдарда Иртыш өзөнүнүн жээгинде Кимак мамлекетинин пайда болуусу менен байланыштырабыз. IX к. биринчи жарымында кимактар Жетисуунун түндүк-чыгыш жагынан орун алышат. Кимак урууларынын батыш чегарасы түштүк Урал менен Арал аймагындагы талаалар менен чектешет. Академик Б.Е.Көмөков орто кылымдагы араб булактарынын материалдарына таянуу менен мындай дейт: «IX к. ортосу менен аягында печенек урууларын огуз,

кимак жана карлуктардын бириккен союзу багындырган соң, көчмөн кимактардын уруулары чыгыштан батышка карай тарала баштады. Ал X кылымдын ортосунда көчмөн кимактар түштүк Урал тоосунун түштүк жана түштүк батыш бөлүгү менен Емби, Урал өздөрүнүн бассейнинен Каспий жээгине чейинки аймакка созулуп жаткан. X кылымдын экинчи жарымында кимактардын бир тобу огуздар менен жана Түркстандын мусулман аймактары аркылуу өтүп, Сырдарыя өзөнүнүн оң жак жээгине карай жылат. Кимактардын ошо кездеги негизги конушу Иртыш өзөнүнүн жээги менен Жетисуунун түндүк чыгыш бөлүгү болуп калат. Кимактар мамлекети тогуз жолдун тоомунда болгондуктан, алар төмөнкү Сырдарыя, Тараз жана Кыргыз мамлекети менен тыгыз байланышта болгон. Ошону менен катар кимактар Тарбагатай тоонун этегинде конуш алган элдер Фергана өрөөнүн борбору менен дайыма байланышта болуп, Турфан жана Баласагын шаарларына барып турган, ошондуктан Кимактар мамлекети ар тараптан өнүккөн мамлекеттердин бири болгон.

Кыпчактардын ээлигине тек кана кимактардын эмес, ошону менен катар Орто Азия түрктөрү менен Караханид, Уйгур мамлекетинин элдеринин, Сыр дарыя боюндагы огуздардын, түштүк Россияга огуздардын кысымы менен сүрүлгөн печенектердин жери көчтү. Ошондуктан алар чыгыштан батышка жана түштүктөгү учу кыйры жок талаанын бардыгын өз мамлекетине каратты. Азыркы убакытта бул жердин бардыгы казактарга карайт.

Махмуд Кашкаринин доорунан баштап түрк таануучулардын бардыгы дээрлик түрк тилдеринин өз ара карым-катнашына, байыркы жана жаңы түрк тилдеринин тарыхый байланышына, азыркы түрк тилдеринин тарыхый өнүгүү мезгилдерине, диалектилери менен говорлоруна жана алардын чыгуу тарыхына айрыкча көңүл бөлгөн. Ата Мекендик жана чет эл түркологиясында түрк тилдеринин пайда болуу, өнүгүү проблемаларына, өзгөчө алардын бир-бирине таасири менен классификациялануу маселелери жагында аз жумуш иштелген жок. Мисалы, М. Кашкаринин (XI ғ.), И. Березиндин (1848), Н. И. Ильминискинин (1861), А. Ремюендин (1881), А. Мюллердин (1896), Н. А. Аристовдун (1896), А. Н. Кононовдун (1903), Ф. Е. Корштун (1910), Г. Рамстеддин (1917), Ю. Неметтин (1917), А. Н. Самойловичтин (1922, 1926), П. Г. Ивановдун (1928), Р. Араттын (1929), А. Е. Крымскинин (1930), В. А. Богородицкинин (1934, 1953), Л. Лигетинин (1941), К. Менгестин (1949), И. Бенцингдин (1943), И. А. Батмановдун (1947), А. Амренин (1949), С. Е. Маловдун (1952), Н. А. Баскаковдун (1952, 1960), М. Рясендин (1955), Ф. Р. Зейналовдун (1959), К. И. Сатбаевдин (1961), Э. Курышжановдун (1958, 1971), Ғ. Айдаровдун (1971), М. А. Томановдун (1971), С. Аманжоловдун (1963), А. Аманжоловдун жана дагы башкалардын илимий-изилдөө иштери ушу тилдердин тарыхый өмүрүнүн өнүгүү мезгилдери менен тилдик классификациясына тикелей багытталды.

Жогоруда көрсөтүлгөн ата мекендик жана чет элдик түрктаануучуларынын пикирин эске алып, биз XI-XVI кылымдардагы орток түрк жазма эстелик каттарын (ЖАДЫХХАТЫРЫ)мындай төрт топко бөлүп караштырабыз:

1. *Караханиддер доорундагы байыркы түрк тилдеринин жазма эстеликтери.*

2. *Эдил бою менен Орто Азия байыркы түрк тилдеринин жазма мурастары.*

3. *Эски кыпчак тилдеринин эстелик каттары* (Батыш жана Чыгыш кыпчак тилдери).

4. *Чагатай тилинде жазылган жазмалар.*

Биздин изилдөө максатыбыз жогоруда аталган эстеликтер менен эски кыпчак эстеликтерин салыштырып, көрсөтүү үчүн, аларга кыскача обзор жасайбыз.

«Диван лугат ат-түрк» өтө байыркы эстелик болуп саналат, мында эски кыпчак тилинин элементтери бар, ал элементтер атайы изилдөө максатына айланды.

«Дивандын» автору М. Кашкари тууралуу кийинки бөлүмдө берилет, бирок мында анын кыпчак тилине байланыштуу материалдарын атап кетебиз. Бул мезгилдеги кыпчак тили монгол мезгилине чейинки кыпчак тилинин өзгөчөлүгүн таанытат.

«Кодекс Куманикус» (Кумандар китеби) эски кыпчак эстеликтеринин эн ириси. Анын колжазмасы эски кыпчак жазуусу менен XIII к. аягы менен XIV к. башында Ресейдин түштүгүндө түзүлгөн, автору белгисиз. Чамасы, христиан динин таратуучу миссионерлер тарабынан түзүлгөн. Колжазма Италиядагы Ватикан китепканасында сакталуу. Көлөмү – 82 барак (164 бет).

«Кодекс» ошол кездеги Дешт-и-Кыпчактын батыш областтарын, түштүк Россия талаасын мекендеген кыпчактардын оозеки тилинин эстелиги болуп саналат. Француз, латын жана немис тилдерине которулган. Тили ушул күнгө чейин толугу менен изилденбеген.

«Китеб тарджуман түрки ва аджеми ва мугали ва фарси» (Түрк-араб сөздүгү) 1245-ж. Египетте түзүлгөн. Колжазмасы Лейденде сакталуу. Ал 76 беттен турат, анын 62-си түрк-араб сөздүгү. Аны алгач 1894-ж. немис тилинде Т. М. Хоутсма басмадан чыгарган. Фотокөчүрмө аркылуу Хоутсманын басмакана адиси менен кайра жазган колжазмасынын текстинин илимий аныктамасы, сөздүгү жөнүндө профессор А. Курышжан уулу кайра түзүп, басма бетине, орус тилинде жарыялаган [204].

«Китаб ал-Идрак Ли-Лисан эл-Атрак» (Түрктөр тилинин тизмектелген (шуру) китеби), автору – Абу Хайян. 1312-ж. мамлюк мезгилиндеги кыпчак тилинин оозеки тили тууралуу орто кылымдагы классикалык араб тилинде жазылган. Ал фонетикалык, морфологиялык бөлүмдөр менен сөздүктөн турат. Синтаксистин элементтери да бар. Колжазманын эки көчүрмөсү бар. Биринчиси: 1335-ж. жазылган, көлөмү – 132 бет. Экинчиси: 1402-ж. Лазкие шаарында Ахмед бей ал-Шафи түзгөн. Көлөмү – 194 бет. Эки көчүрмө тен Түркияда сакталган. Колжазма 1891-ж. Стамбул шаарында жарык көрдү, басмадан Мустафа бей чыгарган. Экинчи басылма А. Джафароглы 1931-ж. чыгарган. Избудак ага катышып «Хашие» (кошумча) чыгарды. Абу Хайянын башка иштери тууралуу да маалыматтар бар. 1969-ж. «Китеб ал-Идрак» тили

тууралуу Н. А. Расулова менен М. К. Маженова кандидаттык диссертация коргошкон.

«**Китеб булгат ал-муштак фи-лугат ат-түрк ва-л-кипчак**» (Түрк жана кипчак тилинин жакындыгы тууралуу жыйнак). Автору Жамал ад-Дин. эстелик XIV к. Сирияда жазылган. Колжазмасы Париждеги улуттук китепканада сакталуу. Эки бөлүмдөн турат: зат атоочтор менен этиштер. Көлөмү – 166 бет. Колжазманы А. Зайончковский толуктап чыгарган: 1938-1958 ж. – биринчи бөлүмү, 1954-ж. – экинчи бөлүмү. Басылманын факсимилеси бар. 1965-ж. Ш. А. Файзуллаева «Булгат эл муштак» тили тууралуу кандидаттык диссертация жазган (адатта, эстеликти кыскартып ушундай атайт).

«**Ат-Тухфат-уз-Закиа фил-Лугати-т-Түркийи**» (Түрк тили тууралуу өзгөчө сыйлык) – аноним чыгарма (автору белгисиз). Болжолу XIV к. Египетте мамлюктар мамлекетинде турган кипчактардын оозеки тилинин материалдарынын негизинде жазылган.

Эстеликтин колжазмасы башкача. Стамбулдагы Баязит мечитинан жанында Валиди эфенди китебканасында сакталуу. Көлөмү – 182 бет. Кипчак жана түркмөн тилдеринин элементтеринен турат. Муну автордун өзү көрсөткөн.

Колжазманын түркчө котормосун 1945-ж. чыгарылган. Колжазманы факсимиле түрүндө 1948-ж. Т. Х. Кун Венгрияда чыгарган. 1968-ж. эстелик С. Муталибовдун котормосунда өзбек тилинде басмадан чыккан. Ушу өзгөчө эстелик тууралуу алдын-ала жазылган бир катар маалыматтар да бар.

«**Эл-Каванин эл-Куллия ли-дабт эл-лугат ат-туркия**» (Түрк тилдеринин толук системаланган эрежелери) – анонимдик (автору белгисиз). Ал XIII к. аягы менен XIV к. башында, Египеттеги кипчактардын оозеки тилинин материалдарынын негизинде жазылган. Эки бөлүмдөн турат: грамматика менен сөздүк. Эки бөлүмү тең К. М. Рифат Билге аркылуу 1928-ж. Стамбулда чыгарылган. 1957-ж. С. Телегди грамматикалык бөлүмүн сүрөттөп, сөздүк бөлүмүн немис тилине которгон. Биздин колубуздагы эстелик али изилдене элек.

«**Китаб эл-Дура эл-мудиа фи-л-лугат ат-Туркия ала-т-тамам ва-л-камал**» (Түрк тили тууралуу ар тараптуу жана толук тизмектелген китеп) – мунун да автору белгисиз. Көлөмү – 48 бет. Флоренцияда Л. Медичи китепканасында сакталуу. Араб-кипчак сөздүгүнөн түзүлгөн.

Эстеликтин колжазмасы 1963-ж. А. Зайончковский тапкан. Ал негизинен XIV к. аягы менен XV к. башында Египеттеги мамлюк кипчактарынын арасында жазылса керек. Эстелик али жарыяланган эмес.

«**Аш-Шудур ад-дахабия ва-л-кита эл-ахмадия фи-л-лугат ат-туркия**» (Түрк тили тууралуу алтын мончок). Автору – Молла ибн Мухаммед Салих, XVII к. башында (1619 ж. чамасы) Египетте жазылган. Түпнуска Стамбулда сакталуу. Аны 1949-ж. Б. Аталай түрк тилине которгон. Мазмуну беш бөлүмдөн турат: 1) этиштер; 2) зат атоочтор; 3) морфология, 4) кипчак жана араб тилиндеги орток сөздөр, 5) Осмон түрктөрүнүн тилине байланыштуу сөздөр менен сөз тизмектери.

«Аш-шудур ад-дахабия...» түзүлгөн мезгилде кипчак тили өзүнүн акыркы кылымын баштан өткөрүп жаткан, бириндеп ал түрк тили аркылуу колдануудан сүрүлүп чыгарылган. Ошондуктан ал кипчак тилинин материалындагы акыркы эстелик.

«**Маниа эл-Гузат**» (Мамлюктар сыйы). Трактат текстин 1953-ж. А. Ынан түрк тилине которгон. Анын тили изилденген эмес.

«**Китаб мукаддима**» – мамлюктар мезгилиндеги кипчак тилинде жазылган трактат. Автору – Абу-л-Лайт-ас-Самарканди. Колжазма 1951-ж. жазылган, Стамбулда Айа София китебканасында сакталуу, 1962-ж. А. Зайончковский анын факсимилесин чыгарган. Анын тили изилденген эмес.

«**Китаб ад-Дагва**» (Ишкерлик китеби), Стамбулда Түркиянын Улуттук китебканасында сакталуу. Түпнускасы сакталбаган. Бизге XIV к. акырында түзүлгөн бир көчүрмөсү келип жеткен. Китеп түрк тилинде (мамлюк-кипчак) мусулман дининин эрежелерин, мыйзамдарын баяндайт. Огуз тилинин элементтери да бар. Ал басмадан чыгарылбаган, ушу күнгө чейин изилделбеген.

«**Иршадул-Мулук ва ас-Салатин**» – колжазмасы Стамбулдагы Айа София китепканасында 1016 номири менен сакталуу. Бул да мусулман мыйзамына арналган. Берке Факих кайра көчүрүп жазган. Муну Э. Наджип кабарлайт. Башка маалыматтар жок. Бизге белгилүүсү «Хосров жана Шириндин» да көчүрмөсүн Берке Факих жазган. Алар бир адам болушу мүмкүн.

Половец тилиндеги китептер армян жазуусунда белгиленген, түрлүү материалдардан – санжыралык кабарлардан, мыйзам документтеринен, грамматикалык сүрөттөөлөрдөн, түпнуска жана котормо түрүндөгү диний чыгармалардан турат. Алардын көпчүлүгү XV-XVI к. Каменец-Подольскидеги армян колониясындагы түрлүү авторлор аркылуу жазылып, Матендаран, Париж, Варшава, Санкт-Петербург жана башка шаарлардын түрлүү китепканаларында жана музейлеринде сакталуу. Алардын көпчүлүгү изилделбеген, басмадан чыгарылбаган жана башка тилдерге которулбаган. Кээбир санжыранын, документтин үлгүлөрүн Ж. Дени 1957-ж. француз тилинде чыгарган. Каменец-Подольск армян коомунун сот актылары транскрипцияланып, орус тилиндеги котормосу жарык көргөн. Аны 1967-ж. Т. И. Грунин которгон жана басмадан чыгарган. Басылмада ушу мыйзам документтеринин тилинин грамматикалык очерки бар. Башка документтердин тилин изилдөө Польша, Венгрия ж.б. элдерде жүргүзүлүүдө, мында убакыт өткөн сайын тексттерди изилдөө, жарыялоо иши да бирге жүргүзүлүүдө.

Половец тилинин эстеликтериндеги айрым сөздүктөр, үлгүлөр менен тексттердин үзүндүлөрү, ошондой эле орус жылнаамалары, Венгер санжыралары жана Чыгыш славян элдеринин тили менен адабиятында орун алган топонимиянын элементтери да сакталып калган. Алар байыркы кипчак тилинин тарыхын изилдөө булактарынын бири катарында кызмат кылат, башка да эстеликтердин катарын толуктайт.

ЭСКИ КЫПЧАК ТИЛИНИН ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИ ЖАНА АЛАРДЫ ИЗИЛДӨӨ ТАРЫХЫ

“Түрк тили өзүнүн ушунчалык кең аймакка таралганына карабастан,- деп жазат Бартольд,- түрк (же болбосо түрк-Б.С) тили эч жерде мамлекеттик жана маданий тил боло алган жок”. Мындай жагдай XIV кылымдын башына чейин кыпчак тилинин башынан да өткөн болушу мүмкүн, бирок ушу автордун өзү жогоруда көрсөткөндөй, кыпчак тили Чынгыз хандын экинчи баласы Жошынын бийлик курган ээлигинин батыш бөлүгүндө, ошону менен катар борбору Хорезм болгон Орто Азия жеринде мамлекеттик тилдин даражасына көтөрүлгөн. Кыскача айтканда, кыпчак тили мамлекеттик тил болгонбу, жалпы жана жаңыдан өнүгүп келе жаткан маданияттын тили болгонбу, ал бизди ойлондурбайт, анткени ал тилде сүйлөгөн, жазган жана аны үйрөнгөн. Байыркы кыпчак тилдеринин элементтерин ар түрдүү денгээлде өзүнө сиңирген жазма эстеликтерде адаттагы түркологиялык адабияттарда “таза кыпчак тилинде” жана “кыпчак –огуз аралаш тилинде” аткарылган деп эсептелет да, алар тили түрк тилинин диалектилеринин денгээлинде караштырылат. Ошону менен кыпчак тилин колдонгон адистер анын тектеш тилдер менен (анын ичинде огуз тили менен) практикалык байланышы жагынан аныктайт да, аны сыпаттап, Африкадан Батыш Европа, Чыгыштан Батышка чейинки колдонуу аралыгын, өнүгүү деңгээлин, ошону менен катар ушул тилде колжазмалардын жазылыш максаты сыяктуу өзгөчөлүктөрүн айткысы келбейт.

Ошону менен колубузга бар бардык булактарды эки топко бөлүп караштырууга болот:

1. Биринчи топко кирген жазма эстеликтер ар түрдүү мезгилдердеги (орто кылымдын башында, орто кылымда жана орто кылымдын аягында) кыпчактардын оозеки тилин XV кылымга чейин изилдөөгө арналат.

2. Экинчи топтогу эстеликтер, тескерисинче, кыпчак тилин изилдөө үчүн эмес, ушул тилдерде адабий жана котормо чыгармаларды жазуу багытында топтоштурулган. Демек, булардын тилинин, биринчи топтогу эстеликтердин тилинен айырмачылыгы ошол замандагы элдердин оозеки же адабий тилинин көрүнүшү болуп саналат. Эң аягында айтарыбыз, биринчилери да, экинчилери да эски кыпчак тилинин жазма эстеликтери болуп саналат, бирок бир караганда экөө (оозеки тили менен адабий тил) бирдей сыяктуу болгону менен, изилдөөдө экөө эки түрдүү тил экендигин айтууга болот. Алар (же болбосо кыпчактардын оозеки тили менен адабий тили) аралаш болуп саналганы менен, түркология багытындагы абдан белгилүү “кыпчак –таануу” чөйрөсүнө жатат. Бул чөйрөнү курууга алгач сунуш киргизген поляк окумуштуусу дүйнө жүзүнө таанымал түрктаануучу А.Зайончковский болгон. Биринчи топтогу эстеликтердин тилин изилдөө менен окуу объектиси болсо, экинчи топтун тили- тилдик катмардагы ойду сүрөттөөнүн, ойду жеткизүүнүн куралы, жөнөкөй тил менен айтканда, көркөм адабияттын тили болуп эсептелет.

Дал ушу жерде, биз эски кыпчак адабий тилинин өзгөчөлүгүн аныктоого толук киришкен жокпуз, тек гана өз мезгилинде кыпчактардын оозеки тилине арналган эмгектерге обзор жасоо менен чектелебиз.

Фонетикалык өзгөчөлүктөр. М. Кашкари кыпчак тилинин фонетикалык негизин толук баяндаган эмес. Ал түрк тилдеринин фонетикасынын негизги маселелерин баяндоодо, башка түрк тилдеринде варианттары бар кээ бир фонемалардын өздүк колдонуу өзгөчөлүктөрүн атап көрсөтөт. Автордун аныктамаларынын мазмууну накта объектилик ыңгайда берилген. Ошондуктан алардын фонетикалык негизи тууралуу, анын үстүнө алардын ар бирине фонетикалык негизде аныктама жасоо, бул кол жазманы изилдөө салмактуу ишти талап кылат. Ошого байланыштуу, биз М. Кашкаринин өзү ошол доордогу кыпчак тилинен байкап көргөн, атап көрсөткөн фонетикалык кубулуштарды баяндоо менен гана чектелебиз. Негизинен алганда, бул өзгөчөлүктөр эки кубулушка келип токтойт: *үндүү*, ошондой эле *үнсүз*, кээде *жартылай кыска үндүүлөрдүн* (Semivowel – уяң тыбыштар толук үндүү тыбыштардын катарына кирбеген фонемалар) түшүп калуусу жана алмашуусу.

Колжазма тилинде *й*, *г*, *к* тыбыштары редукцияга (reduction – тыбыштардын айкын угулушу, биздин жагдайда ушул кубулуш эсебинен колжазмада тыбыш графемасынын сөз курамында берилбей, же болбосо кыпчак тили фонетикалык негизинде жок болуу) учурайт, мис.: өзгөчө түрк тилдеринде кездешкен *йелкин* “жолоочу” *йылыг сув* “жылуу суу” формалары эски кыпчак тилинде сөз башында келген *й* тыбышсыз колдонулган, кар.: *елкин*, *ылыг сув* [I, 67]¹

Эски кыпчак тилиндеги *г* тыбышынын түшүп калуусу туруктуу фонетикалык кубулуш болуп эсептелет: *тамгак* ордуна *тамак* “тамак, кекиртек” *бушган* ордуна *бушак* “жылуу жумшак, иче-карын”, *танчады* ордуна *танчады* “шишүү, *чомгук* ордуна *чомук* “чомга” [ДТС, 153]²

Катар келген бир тектеш тыбыштардын бирөө милдеттүү түрдө түшүп калат: *үккi* ордуна *үкi* “үкү”. М.Кашгари кээ бир тыбыштардын түшүп калуусуна кайрылып, айтууда “сөз формасынын кыскартуусу толугу менен жакшы же каткалаң тыбыштарды айтканда, кыска сөздөрдү жазганда жакшы” деген жалпы корутундуну жасаган.

Түрк тилдериндеги тыбыштардын алмашуу мыйзамченемдүүлүгүнүн эски кыпчак тилинде мындай түрлөрү бар.

Үндүү *е/и* жана *ы/а* тыбыштарынын алмашуусу. Мисалы, кыпчактар башка түрк элдерине караганда *йенчу* ордуна *жинчу* жана тескерисинче, *кимi* ордуна *кеме* деп айтат. Алар кыска үндүү тыбыштардын ордуна ачык үндүү тыбыштарды колдонот: *тиви* ордуна *теве* “төө”, *бардым* ордуна *бардам* “мен бардым”. Акыркы мисалга байланыштуу эске сала кетүүчү нерсе, азыркыга чейин белгилүү болгон эски кыпчак жазма эстеликтеринин тилинде - дам формасынын ордуна –дым (-дум) формалары орток болуп келген. Сал.: М.Кашгаридеги *бардум* формасын караңыз, ал аны огуз, кыпчак жана сувар

¹ Техникалык себептерге байланыштуу С. М. Муталлибовдун транскрипциялоо системасын эмес, проф. А. Курышжан уулунун транскрипциялоо системасын киргиздик: *ä, ä* графемалары *e* аркылуу, ал эми бул графемаларды *j - ä, u - ж, l - л, k - к, y - j, i - ы, o - o, v - в* калыбында бердик.

² Муталлибов С. М. Басылмасында *чумуқ* жана *чумуқ* [I, 69]. Н. Т. Сауранбаев йумгак, йумук «үзак, ұзақ кар-ға», - деп окуду, кар.: Сауранбаев Н. Т. Некоторые черты древнекыпчакского языка – «Вестник АН Каз ССР», 1948, № 12, С. 14.

тилдеринде бирдей деп билдирет. Биздин пикирибиз боюнча эски кыпчак тилиндеги өткөн чактын I жак, жекелик түрүнүн негизги варианттары – *дым/ -dim*, *-тым/ -тим* жана *-дум/ -дум*, *-тум/ -түм* болуп табылган.

Сөз башында й тыбышынын ордуна ж колдонулат: йенчү ордуна жинчү “инжу”³, йугду ордуна жугду “төөнүн мойнундагы узун жүнү, казактарда шуда, шуда жүнү, шуда жип”, ол мені йетти ордуна ал мага жетти “ал мени жетектеди- жетеледи” сувда йундум ордуна сувда жундум “сууда жуундум” [II,364;ДТС : чет-,чун-]. М Кашгари айтканына караганда й/ж алмашуусу түрк тилдеринде мурда эле калыптанган фонетикалык мыйзамченемдүүлүк.

Кыпчак тилинин нормалары менен позициялык жактан байланышы жана оозеки тилдеги алмашуулары менен түз байланышы фонетикалык кубулуштар катары мындай : й,г,в тыбыштарынын түшүп калуусу; бир катар тыбыштардын алмашуусу же өтүшү : к>х, н>л, т/в>w,з>з. Кыпчак оозеки тилинин нормасына туура келбеген калган мисалдар, түрк тилдериндеги тарыхый алмашуу топторун билдирет : й>ж, з>й же тескерисинче й>з; з>й же тескерисинче й>з; м>б; т>д тескерисинче д>т.

Бир катар морфологиялык кубулуштарды, атап айтканда, кээ бир сөз жасоо элементтерин М.Кашгари жалпы түрк тилдеринин бардыгына орток деп эсептейт (түз айтпаса да, кыпчак тилин да алардын катарына кошкону байкалды). Мисалы, - гу / -гү аффикси этиштин унгусунан зат атоочту жасоодо (үй буюмдарынын, курал-жабдыктардын аталыштары) колдонулат: бычды>бычгу “ бычак” (сал: бычгуч “кайчы”), урды> ургу “жазалоо куралдарынын бир түрү”, кесди/кесті>кесгү “кескич”, ебүсді>ебүсгү “элек,топ”.

Аффикс –сык субъектинин милдетин, кесибин, максатын билдирет жана этиштен туунду зат атооч жасалат: ол ет тограгсык ерді “Ал эт туурагыч киши болгон”, ол сеңе ограксык ерді “ал сага келген киши болчу”.

Лексикалык өзгөчөлүктөр. М. Кашгари кыпчактыкы деп 52 сөздү гана белгилеген. Алардын ичинде 16 лексеманы таза кыпчак сөзү деп белгилесе, калган 36 сөздү жалпы түрк лексемасы деп тааныган. Кыпчак лексемаларынын 32 син, же болбосо негизги бөлүмүн огуздарга орток, ал эми калгандары башка түрк тилдерине орток лексемалар деп билет: Булардын ичинде 6 – йамактыкы, 6 – вардики, 5 – ягмалардыкы, 3 – тухсиники, 2 – кайдики, 2 – булгардыкы, 1 – татардыкы, 1 – түркмендики, 1 – карлук-йасмылдыкы, 2 – йабакунуку, 2 – чомулдуку, 1 – ыграктыкы болуп эсептелген⁴.

Арийне, автор бардык кыпчак сөзүн, ошондой эле алардын фонетикалык жана грамматикалык форманттарын толук көрсөтпөгөнү анык. Мисалы, ал *кат* «жемиш» сөзүнүн кыпчак жана чомул тилдерине орток экенин эскертип, анын туунду формасы *катлан* лексемасына эч кандай шилтеме жасабаган. Ошондой эле, автор *ер тумлугқа тозді* фразасындагы соңку *тозді* формасына гана шилтеме жасап, аны «кылчакыкы» деп белгилеген, ошону менен чектелген.

Автордун *таза кыпчактардыкы*⁵, *кыпчак* жана *башка түрк тилдерине* орток деп келтирген сөздөрүнүн басымдуу бөлүгү – зат атоочтор. Мисалы, энчилүү зат атоочтор: *Табар, Етил, Иртыш*; этнонимдер: *йамак, кыпчак*; жаныбар атоолору: *аба, теве*; буюм, кийим-кечек, курал-жарак, тамак-аш жана ж.б. атоолор; өсүмдүк, бак-дарак, табият кубулуштарынын атоолору жана ж.б.

«Диванда» бир нече кыпчак этиштетери менен сын атоочтор кездешет.

Анткен менен М. Кашгари «кыпчактыкы» деп көрсөткөн бардык сөздөр фонетикалык, грамматикалык жана лексикалык жагынан алып караганда жалпы түрк тилинен айырмачылыктары жок. М. Кашкаринин маалыматтары боюнча, башка да түрк тилдерине көптөгөн сөздөр менен алардын формалары эски кыпчак жазма эстеликтеринде да кездешет. Бирок, кээде эски кыпчак өзгөчөлүктөрү башка түрк элдеринин жазма эстеликтеринде кездешкен кубулуштар да бар. Кийин калыпташкан, азыркы кыпчак тилдеринин атрибуту, көрсөткүчү болуп табылган кээбир фонетикалык өзгөчөлүктөр, бөтөнчөлүктөр да бар. Бул айткандарыбызды Н. А. Баскаковдун кыпчак тили XI-XIV кылымдарда «өзүнүн кыпчактык белгисин сактап, башка тектеш тилдердин белгилерин кошуп алып, огуз жана булгар тилдерине орток белгилерге ээ болгон» деген болжому жана сакталып калган эстеликтердин кыпчактык, ошондой эле огуздук белгилери менен баяндоосу да кубаттайт⁶.

Мүмкүн, «кыпчак» этнографиялык атоолор аркылуу бир катар түрк урууларынын, топторунун, улустарынын саясий, аскер биримдиктери көрсөтүлгөн. Алардын көпчүлүгү көзкаранды жагдайында болгондуктан, жоюлуп кетүү коркунучунан сактанып, өздөрүнүн уруулук атоолорунан баш тарткан, өздөрүн «кыпчактарбыз» деп атаган. Анткени менен бул жагдай алардын эне тилинде сүйлөшүүлөрүнө кедерги болгон эмес, бириндеген кыпчак тилинин бир диалектисин калыптандырышкан. Түркологдордун пикирине караганда бул диалектилер жеке элдин же улуттун тили болуп калыптануу деңгээлине жете алган эмес. Э. В. Севортян : «түрк тил илиминде кээде бири-биринен миңдеген чакырым алыс жаткан бир нече эски кыпчак эстеликтери белгилүү. Ар түрлүү бул тилдердин арасындагы тарыхый байланыш кандай?, аларды белгилүү бир негизги тилге байланыштырууга болобу? – ушундай жана башка да маңыздуу суроолор, маселелер каралууну күтүп жатат» – деп жазат. Ошондуктан М. Кашгари сөздүгүндө Н. А. Баскаков сөз кылган «моңголго чейинки» же «кумандык», ошондой эле «половецтик» кыпчак тили тууралуу сөз болуп жатат деген пикирдебиз. Себеби, М. Кашгари заманында кыпчактардын бул бөлүгү – Тянь-Шандан Донго чейинки талаа аймагын, анын Кашгар, Жетисуу, Орто Азия жана түштүк орус талааларында жайгашкан түрктөрдүн чоң бир тобу.

Эски кыпчак жазма эстеликтеринин тилинин сөздүк курамы негизинен жалпы түрк сөздөрүнөн куралат. Лексикалык байлык жагынан алганда, көөнө

⁵ «Таза кыпчактыкы» түшүнүгүнө, биз, башка түрк тилдеринде колдонулгандыгын көрсөтпөй эле, «кыпчактыкы» деген белгис бар сөздөрдү киргизибиз.

⁶ Кар.: Баскаков Н. А. Тюркские языки. М., 1960, С. 145-147 ж.б. Его же: Введение в изучение тюркских языков. М., 1962, С. 231-232 ж.б.

7 Севортян Э. В. Об ошибках казахских языковедов. – «Вопросы языкознания», 1953, № 2, С. 115. См., там же: «О научных трудах по казахскому языкознанию».

³ Муталлибов С. М.: *йинжу*, ДТС-та: *женчу*. Мунун себеби унгуудагы үнсүз тыбыш бирде «фатха-менен» (*йенчу*), бирде «кастра менен» (*жинчу*) берилген, ал Сауранбаев Н. Т.: *йинджу*, *джинджу* формасында аныктаган (Көрсөт. макала – 13-6).

⁴ Кар.: ДТС, приложение I, С. 644 - 648.

түрк эстеликтеринин тили көпчүлүк учурда изилденип жаткан орто кылым эстеликтеринин тилине толук окшоп кетет. Мунун өзү бир жагынан алып карагандагы көрүнүш. Ал эми, экинчи жагынан алып караганда, эски кыпчак жазма эстеликтеринин сөздүк кору, өз кезегинде, азыркы кыпчак тилдеринде да кездешет. Бул тарыхый байланыш жана жакындаштык жеке эски кыпчак эстеликтери арасындагы лексикалык айырмачылык аз экендигин көрсөтөт. Муну биз жалпы жагынан гана алып жатабыз, арийне, кээ бир сөздөр кадимки маанисинен алыстай баштаган сөздөрдү карап жаткан жокпуз. Белгилүү сөз аз-аздап отуруп маанисин жоготкондугун билбеген окумуштуулар ушул жагынан түшүнүксүз болуп көрүнгөн белгилүү бир мезгилдеги көөнө, эски кыпчак жазма эстеликтерине кирген сөздөрдү жалпы түрк сөздөрүн аябай терең иликтөөлөрү керек.

Эстеликтердин ар бири үч кабаттан турган белгилүү бир сөздүн корунан куралат. Биринчи кабаты – тектеш тилдерге тең орток сөздөрдүн корун караштырса, ал экинчи кабаты – тек жакын тектеш тилдерге катышы бар сөздөрдүн көлөмү менен сыпатын аныктайт. Анын жеке өзгөчөлүгү белгиленген жана чектелген көлөмдө болууга тийиш. Үчүнчү кабаты – сөздүк корду изилдөөдө анын ошол гана жерде кездешип, башка жерлерде учурабагандыгын көрсөтөт. Мындай сөздөрдүн саны, адатта, адатта, өтө аз, жыйынтыгы жок болот. Алардын келип чыгуу теги унутулуп, кандайдыр бир грамматикалык каражаттын негизинде кайта жасалат. Көбүнчө бул сөздөр өзнчө аракеттенүү жөндөмдүүлүгүн жоготуп койгон түрүндө болот. Мунун баары төмөндө келтирилген үлгүлөрдүн негизинде оной түшүндүрүлөт.

Эски кыпчак жазма эстеликтеринин сөздүк курамын, биздин оюбузча, төмөндөгү аспектиде караштыруу абзел.

1. Көөнө түрк жана эски кыпчак жазма эстеликтерине орток сөздөр.
2. Орто түрк жана эски кыпчак жазма эстеликтерине орток сөздөр.
3. Эски кыпчак сөздөрүнө орток сөздөр. Бул бөлүмдү эки топко бөлүп көрсөтүүгө болот:

а) бардык эстеликтерге орток сөздөр;

б) кээ бир эстеликтерге орток сөздөр;

4. Эски кыпчак эстеликтеринин ар бирине таандык сөздөр;

Эски кыпчак эстеликтеринин сөздүк корунун курамдаш бөлүмдөрүнүн бирин башка тилдерден кирген сөздөр түзөт. Айрыкча, араб-парсы тилдеринен кирген сөздөрдү өзүнчө алып караштыруу керек.

Биз эски кыпчак эстеликтеринин тилин изилдеп жатканда, жалпы сөздүк коруна көп көңүл бөлүп, аны салыштырма-тарыхый аспектиде изилдөөбүз кажет. Ошондуктан, мында куман, мамлук жана половец доорлорундагы көптөгөн эски кыпчак эстеликтери жана азыркы кыпчак тилдери (татар, башкырт, ногой, кумык, карайым, каракалпак және казак) материалдары салыштырылды. Ошого байланыштуу эски кыпчак тилинин лексикалык материалдарынын негизинде к тамгасы боюнча кураштырылган глоссарий үлгүлөрүн көрсөтөбүз.

Азыркы түрк тилдеринин мисалдары, кыскартылган сөздөр тийиштүү казак-орус сөздүктөрүнөн келтирилди, бирок мында караим тили материалы

келтирилген жок, анын материалы Т. Ковольскийдин «Караимский текст на тракаиском диалекте» деген китепте (Краков, 1929) берилген.

каба: каба сакаллу – каба сакалдуу; калын сакалдуу, Абу Х.

каба: тат. каба сакаллы; кк; капа сакал; каз. коба сакалды.

кабак: СС. кабух; Тз. ттк, МК., тат, башк., кк., ногой, каз.: кауак, кабак (диалект).

кабырчык – оюнчук. Абу Х. кабурчук; Тз. кавурчак; Аф. тат. курчак; Ибн М. куйрчук; Рдл. кавручак (оюнчук, кытай фигуралары); башк. курсак; кк. куурыр шак; ног. кувршак; каз. куыршак.

кабарчыклы: кабырчыктуу баа. Хт. кабарчыклу бога; Абу Х. кабур-чаклы бага; Тз. кабарчаклы бага; БМ. кабырчаклы бага; кар. губурлу бага (касырчыклан); Ибн М. кабырчак; тат. кабырчаклы; каз. тасбака, башк. – кабырсаклы, КК. кабыршаклы; каз. кабыршакты. (кырг. кабырчыктуу)

Биздин оюбузча, ар бир эски кыпчак эстеликтерине тийиштүү сөздөр туралуу бир нерсе айтуу кыйын, себеби, алардын лексикалык байлыгы терең изилденбеген. Ар бир эстелик башка эстеликтер менен салыштырмалуу түрдө өзгөчө объект болуп изилденүүгө тийиштүү, ошондо гана анын өзгөчөлүгү аныкталат.

Кирме сөздөрдүн негизгилери катарына биринчи кезекте араб жана парсы, ошондой эле грек менен моңгол тилдери кирет. Кирме сөздөр ичинде көлөмү боюнча парсы сөздөрү биринчи орунду ээлейт. Грек жана моңгол тилинен кирген сөздөрдүн саны анчалык көп эмес. Мамлук доорундагы эстеликтер колжамасында кирме сөздөрдүн чыгуу тегине тийиштүү белгилер коюлат: маалыматы, кайсы жерде жайгашканы, варваризмдердин негизги формалары берилет. Бирок варваризмдер бардык мезгилде тийиштүү тилдердеги азыркы формалары менен ар дайым шайкеш келе бербейт. Мамлук кыпчактары тилдерине арналган эмгектерде араб жана парсы, кээде моңгол тилдеринен кирген сөздөр бар, бирок колжамаларда маалымат берилген эмес. Эски кыпчак тилинин башка булактардагы кирме сөздөр мындай белгиге ээ эмес. Ошондуктан ал сөздөрдүн чыгуу тегине өз алдынча изилдөө жүргүзүп, маанисин аныктоо кажет. Башка түп нускаларды болсо салыштырмалуу мисалдар катары келтиребиз. Азырынча башка тилдерден алынган сөздөрдү гана белгилеп өтөбүз.

Монгол тилинен кирген сөздөр СС-те: ердемли (билимдүү), амак (дос), орда (ордо), нөгөр (нөөкөр), бузы (бозо), ачкы (ага), асыг (пайда), чайан (чаян) ж.б. «Түркчө-арабча сөздүгүнүн» түзүүчүсү төмөндөгү монгол тилинен келген сөздөргө шилтеме жасайт: бузы (балдан жасалып катуу мас кыла турган сусундук), орто монг. боз (парда), ирдемлу (илим, кайрымдуу), орто монг. эрдем (билимдүүлүк, билим, илимдүүлүк).

Чайан (чаян) – М. Хоутсма жобосу боюнча моңгол тилинен кирген, бирок биз ага анча ишене албайбыз.

Грек тилинен кирген сөздөр: кереп (кеме), котарга (кеме) – Таш; папаз (християн), тимеан (мактоо), лимен (порт), керб (кеме), кондрок (кыял, элес), терме (олуя үйү), трапез (салт) – СС.

Еврей тилинен: амен (оомийн)

Итальян (латын) тилинен: фортуна (араб-парсыдан кирген сөздөр тарапты караңыз).

Орус тилинен: печь, изба, салам (саламат), самала (смола), сус (сулу), русс (орус), фонарь (чырак) – СС [123].

XV к. половец документтеринин тилинде башка Европа тилдеринен кирген бир канча сөздөр кездешет.

Армян тилинен: апеча (монах), аракел (апостол), пиншапты (бейшемби), артар (адилеттүү), астиджап (катар, бирге), ашагерд (шакирт), ашхархаген (даанышман), аведаран (евангелия – инжил), бадгер (икона), бадмутиды (тарыхый), ерете (диндар) ж.б.

Поляк тилинен: албо (антпесе), але (боюнча), ани (жок), апелециа (апелляция), бугурмистер (бургомистер), деихи (балдарча), дотега (ошого чейин), дастимент (мураска калтыруу), грамата (тор, капас), ж.б.

Украин тилинен: бочка, причина, прихода (келүү), рика (өзөн), рицерь (рыцарь), узнать (знать – билүү), узник, мошила (мошла – бейт), печера (пещера – үнкүр), староста, сторона, спор (шнур), свйтый (святой – олуя), присяжник (присяжник), проба, лысый, магазин (магазин – дүкөн) ж.б.

Башка эски кыпчак эстеликтерине караганда XV кылымдагы половец кыпчактарынын тилинде половец тилинин жардамчы этиштери менен биргелешип келген кирме этиш негиздер көп кездешет: ударит эт (ударить – уруу), уживлет ет (пользоваться – пайдалануу), сказат эт (сказать – айтуу), приказат эт (приказывать – буйрук берүү), принимает эт (принимать – кабылдоо), вольный бол (быть вольным – эркин болуу), заложца бол (заложить – салуу, коюу) ж.б.

Араб-парсы тилдеринен кирген сөздөр менен араб-парсы кирме сөздөрүнүн элементтери. Араб-парсы тилдеринен кирген сөздөр, жогоруда атап өткөнүбүздөй, бардык эски кыпчак эстеликтеринде кездешет десек болот. Биз аларды “Кодекс куманикус” тили аркылуу араб-парсы сөздөрүн изилдөөнүн негизинде айтып жатабыз, анткени анын биринчи бөлүмү парсы тилинде жазылган. Аны менен бирге бул жерде латын тилинен кирген элементер маселеси да караштырылган.

Азыркы казак тилинин жана эски кыпчак тилинин фонетикалык түзүлүштөрү

Эски кыпчак тилиндеги белгилүү бир фонеманы берүү үчүн ар түрлүү жазуу үлгүлөрүнө (готикалык шрифт жана араб алфавити, армян жазуусу, кириллица, ж.б.) байланыштуу албан түрдүү графемалык белгилер колдонулган. Бир конкреттүү тыбыш бир нече тамга аркылуу да берилип отурган. Бул жерде сөз ар бир фонеманын берилүү жолдору тууралуу эмес, таза фонемалык мааниси бар тыбыштар тууралуу болот. КК тилин атайы изилдеп, макала жазган Анна-Мария фон Габэн мындай деп жазат: «В тексте КК проявляются довольно много вариантов букв, которые являются произвольными, хотя иногда имеют и истинное (дифференциальное) значение». Эски кыпчак сөздөрү кандай арип менен жазылган болсо да, андагы колдонулган таза фонемалык тыбыштарды талдап, тандап ала берүүгө

болот. Биз кыпчактардын оозеки сүйлөө тилинде 8 үндүү тыбыш жана 20 менен 24 арасындагы үнсүз тыбыш бар экендигин аныктадык. Эмки сөз ошол тыбыштар тууралуу болот.

Үндүү тыбыштар. Жалпы түрк тилдерине тең, алардын бардыгына орток болуп келе турган 8 үндүү тыбыш бар. Аларды В. В. Радлов «негизги («коренные») тыбыштар» деп атайт, А. М. фон Габэн «эң негизги» («главные») деп көрсөтөт. Адатта аларды «основные» («негизги») тыбыштар деп атап жүрүшөт. Алар үндөшүү мыйзамы боюнча өзара жупташа келип колдонулат: *a//e, o//ö, ы//й* (казакча: и), *u//ü* (казакча: у //ү), жана булар төрт жуп болуп эсептелет. Ошо көрсөтүлүп отурган авторлор *e* тыбышын *ä* (үстү жагына коюлган чекити бар) деп белгилейт да, ал *a* тыбышынын ичке айтыла турган жубу (*a//ä*) болууга тийиш деп карайт. Ошону менен бирге А. М. фон Габэн сан жагынан тогузунчу болуп келе турган дагы да *e* сыяктуу бир тыбыш бар болуу керек деп ойлоп, мындай деп жазат: «Существование узкого *e* рядом с широким *a* оправдывается по некоторым графическим двойственным формам как *esit* ~ *isit* (эшит, эшитти, «слышать»), *veg* ~ *vig* (бер, «давать»), *veu* ~ *viu* (бий, «господин»).

Бул жерде автор *e* тыбышын кыска деп атайт, бирок биз адатта *e* фонемасын созулма үндүү тыбыш деп эсептейбиз. Мисалы, казак тилинде айтыла турган *etic* деген сөздөрдүн курамындагы *e* тыбышы – ошол окшош (созулма үндүү тыбыш), ал эми *би* (бий) сөзүнүн курамындагы *и* тыбышы (тагыраак айтканда: *и*) кыска үндүү тыбыштардын катарына кирет. А. фон Габэн куман тилинде 9 үндүү тыбыш бар деп (*a, и, o, и, ä, e, и, ö, ü*), аларды өзара мындайча жиктеп берет: жоон («гортанные») – *a, ы, o, y* жана ичке («нёбные») – *ä, e, и, э, ү; ачык – a, ä, o, ö* жана кыска – *ы, и, e, у, ү*. Башка авторлор кыска үндүү тыбыштарды төртөө деп эсептейт – *ы, и (и), у, ү*. Демек, бул изилдөөчүлөрдүн ою боюнча А. фон Габэн айтып отурган тогузунчу тыбыш *и* болуп эсептелүүгө тийиш: *ешит* ~ *ишит*. Азыркы кыпчак тилдеринде *e//и* (казакча *и*) тыбыштарынын өзара алмаша бере турган шайкеш тыбыштар экендиги эртеден бери белгилүү болуп келе жаткан фонетикалык кубулуш болуп эсептелери күмөнсүз. Мисалга, мамлук кыпчактарынын тилинде *de* жана *di* (сүйлөө, айтуу = *e//и*).

А. Габэн ошо тогуз үндүү тыбыштан башка, онунчу болуп келе турган, өзү айтып отурган тогуз үндүү тыбыштын аралыгында айтыла турган башка бир тыбыш болушу мүмкүн деп ойлойт. Бул тууралуу текстте *a* мененен (*ä*) *e* аралыгында жаткан *и* (жогору жагында бир чекити бар *ä* ариби – С. Б.) үндүү тыбышы аркылуу күбөлөндүргөн.

Үндүү тыбыштар үндөштүгүн СС текстинде ар дайым да бузулуп жазылуу эрежесин А. М. фон Габэн эки түрлүү себеп мененен байланыштырып карайт:

1) тексттерди түзгөн адамдардын түрк фонетикасын билбегендиги (жана алардын үндөшүү мыйзамынан кабарсыз болгондугу, бул тууралуу учурунда Г. Кун да айткан эле);

2) Кыпчак-түрк тыбыштарын жазып отурган адамдардын өз алфавити (жана эски готикалык шрифт) аркылуу туура далилдеп бере албагандыгы.

Бул эки фактордун экөө тең объективдүү жагдайларга байланыштуу болгон. Ошондуктан СС тексттеринде ката жазылган сөздөрдүн көптүгү ошондой, аларды тийиштүү тажрыйбасы болбогон адамдар жөндөп окуп, түшүнө албай турган эле (жогоруда айтылган философ Лейбництин сөзүн караңыз). Колжазма көптөгөн кишинин колунан чыккан, аны көп адам окуп, далай киши түзөтүп, өчүрүп, сызып, кайра жазып, ондогон. Алардын баарын жана маргиналдык сөздөр менен сөз формаларынын ордуна келтирип проф. Э. Курышжанулы атайы макала жазган.

Мамлук кыпчактарынын тилинде 8 үндүү тыбыш колдонулган. Ошол тилди атайы изилдеп, макала жазган О. Принтак мындай деп көрсөтөт: а менен **ā**, о менен **у**, ө менен **ү**, ы менен **и**. Ошол автор кыпчак тилинде армяндардын тилинде 8 үндүү тыбыш бар деп көрсөтөт: **а, е, о, ө, у, ү, ы, и**. Бул пикирди академик К. Мусаев да колдойт: «На базе сравнительного анализа как средневековых кыпчакских памятников, так и современных тюркских языков можно реконструировать 8 гласных фонем в мамлюкско-кыпчакском языке» – деп жазат. М. Сабыр «а фонемасы орто кылым жазма эстеликтеринде колдонулуп, сөздүн ар позициясында жыш колдонулган. Кээбир аалымдар а фонемасы байыркы түрк тилинде болгон эмес деген пикирди айтса, Н.А.Кононов VII-IX кылымдардагы эски түрк эстеликтеринде ичке, ачык а фонемасынын болгонун айтат. Проф. Н.В.Юшманов, Е.Ф.Поливанов ж.б. аалымдардын пикири боюнча а фонемасы чыгыш тилдеринин таасиринен пайда болду дейт. Ошол түркий жазма салтына көп таасир тийгизген чыгыш тилдеринин бири араб тилинде а фонемасы жок. А фонемасынын орто кылым эстеликтеринин тилинде жыш колдонулуу анын түрктүк төл тыбыш экенин байыркы түрк тилиндеги а тыбышынын аллофону боло жүрүп, орто кылымдарда фонема болуп калыптанганын далилдейт» – деп жазат. Бул автор өзү шилтеме бериш омурган Н. А. Кононовдун эмгегиндеги **ā** арибин а деп окуйт, аны К. Мусаев е деп тааныган. Бар маселе – ошондо (аны е деп окуу керек сыяктуу) ак. К. Мусаев айтат: «...появление фонемы **ā** объясняется как результат контактов тюркских языков с другими, в частности с иранскими. Более 800 лет существовало поклонение персидскому языку и персидской культуре у верхушки ряда тюркских народов, которая и определяла правописание и произношение слов. В среднеиранских языках, откуда, по-видимому, начала проникать в тюркские языки сначала – звук, затем фонема **ā**, она была неотъемлемой частью системы вокализма». Андан ары мындай деп жазат: «Исходя из выше изложенного, в языках памятников рунической письменности, а также в пратюркском и пракыпчакском можно констатировать существовать восьми классических гласных фонем в стройней системе тюркского вокализма: **а, е, о, ө, у, и, ы, ү**. Девятая фонема **ā** появилась не раньше II века нашей эры. Поэтому всё, что до сих пор транскрибировалось в рунических памятниках буквой **ā** следует передавать буквой **е**». «Языки мира» китебинин авторлору да «В половецком **ā** не отмечено» деп жазган. Азыркы түркология ааламында ошол сонку автордун жаңыдан айткан пикирин биз да колдоого тийишпиз го деп ойлойбуз.

М. Сабыр **у > у**, **ү** шайкештигин да атап өтөт, арийне, биз анын бул пикирин жөндүү деп кабыл алабыз. Ошону мененен бирге биз Г.М. Раеванын «Көөнө түрк жазма эстеликтериндеги төрт тамга азыркы тилдердеги бардык үндүү тыбыштардын ордуна колдонулган: **а** өз ордуна жана тил алды **а** тыбышынан ордуна» деген пикири менен да келише коюу кыйын. Андан ары Г. Раеванын «...дал ошондой жоон **у** өз ордуна жана **ү** ордуна колдонулган» деген сөзүндө **у** ката жазылып кеткен, ал **у** эмес, **у** болуп жазылышы керек, анткени эски түрк тилинде тилинде **у** тыбышы жок, ал **у > у**, **ү** аркылуу кийин пайда болгон, анда да тек гана казак тилинде колдонулат (башка түрк тилдеринде – **у**). **У // у // ү** шайкештигин ошол автордун өзү да мойнуна алат.

Эски кыпчак тилинде

Тил арты **а** фонемасы, ачык, тишчил
Тил алды **е** фонемасы, ачык, тишчил
Тил арты **о** фонемасы, ачык, эринчил
Тил алды **ө** фонемасы, ачык, эринчил
Тил арты **ы** фонемасы, кыска, тишчил
Тил алды **и** фонемасы, кыска, тишчил
Тил арты **у** фонемасы, кыска, тишчил
Тил арты **ү** фонемасы, кыска, эринчил

Азыркы казак тилинде

а - ачык, жоон, тишчил
е - ачык, ичке, тишчил
о - ачык, жоон, эринчил
ө - ачык, ичке, эринчил
ы - кыска, жоон, тишчил
и (и) - кыска, жоон, эринчил
у (у) - кыска, жоон, эринчил
ү (у) - кыска, ичке, эринчил

Эскертүү: Казак тил илиминде **а** тыбышынын тарыхы тууралуу белгилүү бир пикир айтылган эмес. Адатта, аны биз чыгыш тилдеринен оошкон элемент деп эсептейбиз.

Жасалуу ордуна байланыштуу, алар тил арты жана тил алды катарындагы үндүү тыбыштардан **а – е, о – ө, ы – и, у – ү** деген 4 жупту курайт.

Тилдин катышына карай (көтөрүлүшүнө байланыштуу) алар **ачык** жана **кыска** болуп бөлүнөт: **а, е, о, е // ы, и, у, ү**.

Үндүү тыбыштарды колдонуунун негизги мыйзамы **үндүүлөрдүн үндөшүүсү** болуп саналат. Мисал келтирели: **андан** (андан), **анлардан** (алардан), **аг** (көтөрүлүү), **агын**, **агынгыл**, **агынгыч** (баскыч), **йалбар** (жалын, жалбар), **йалбарсын**, **йалбарсынлар**, **бош** (бош), **бошат** (бошот). Бул мисалдар: эгер кээбирде тил арты үндүүлөрү бири орун алса, анда мүчөлөрдүн да жөн гана тил арты үндүүлөрү болушу кездешет.

Эгер тескерисинче: кээбирде тил алды үндүүлөрү колдонулса, анда мүчөлөрдө жөн гана тил алды үндүүлөр кездешет: **көр** (көрүү), **көрме** (көрбө) – **көрмесүн**, **көрмесүндүлөр**, **сүнү** (алка), **сүнүлериңизни**, **бил** (бил), **билдирмегей**, **киши** (киши), **кишилер**, **иш** (иш), **ишлерде** ж.б.у.с..

А, е фонемалары сөздүн бардык позицияларында (сөз башында, сөз ортосунда, сөз аягында) кездеше берет. Кээбир сөздөр менен мүчөлөр курамында – ошондой. Араб алфавити мененен жазылган мамлук тилинин эстеликтеринде кээде **у** тыбышы **отиозум алиф** мененен бирге кошулуп бирге жазылат, бирок бул жерде алиф **а** болуп окулбайт (ал тек «көмөкчү арип болуп кызмат аткарат»). Мисалы, **قبا** капу (эшик, каалга, БМ). **ы, и, у, ү** тыбыштары тууралуу да

ошону айтууга болот, бирок у, ү тыбыштары сөз аягында мүмкүн болушунча сейрек учурайт. Эринчил о менен ө тыбыштары тек гана инициаль жана инлаут (сөз ичинде) позицияларында колдонулат, аулаут (сөз аягында) позициясында кездешпейт. Азыркы кээбир түрк тилдери менен азыркы казак тилинде да ошондой болуп келет. Бул – арийне эрин күүсүнүн колдонулуу чеги бара-бара тарып келе жатат деген сөз: **кулун** > **кулын** болуп.

Кээ бир полисиллабикалык сөздөрдүн курамында кездеше турган оошуулар боло турган болсо, аларды ката жазылган сөздөрдүн катарына киргизүүгө болот. Мисалы, өлдерур эмес **өлдүрүр** (өлтүрүү), **кан катаны** эмес **кан катуны** (каныша), ошону менен бирге: **кам катун** (бакшы аял), А.Габэн у, ү ариптеринин пайда болушун өтө сейрек кездеше турган, бирок ошондой болсо да, эски түрк жазуу эстеликтеринин кээбир көрүнүштөрүнүн текстинде, Брахми (ошол багыттагы китеп жазуусу боюнча) диний түшүнүк берүүсүндө орун алуу себебинен мыйзамченемдүү кубулуш деп эсептейт. Ошол мыйзамдарга ылайык, **ов**, **өв** түрүндөгү айкаштар үндөштүгүн, В.В. Радловдун оюнча, **уу** (**у**), **үү** (**ү**) – созулма үндүү тыбыштардын кызматын аткара турган **үв** жана **ув** тыбыштарынын [күтовчиге – күтуучиге, жана кутүвчиге (күтүүчүгө, багуучуга); йабовлы эмес йабувлы (жабылуу); күйев (күйөө); тарлов – тарлав (эгин талаасы)] айтылуу үчүн колдонула турган графикалык гармония жасалууга тийиш. **а** жана **е**, **ы** жана **и**, **о** жана **о**, **у** жана **ү** тыбыштарында ичкелик жана жоондук жагынан коррелятивдүү болуп келүү себебинен, позициялык басымы бирдей сыпатталат. Кээбир түрк тилдеринде, анын ичинде азыркы казак тилинде кээбир жоон айтыла турган сөздөрдүн ичке айтылуу тенденциясы өрүш алып келе жаткан сыяктуу. Мисалы, «Ал-Каванинде» – **салам**, казакча – **салам**, анда – **татлы**, казакча – **татти**. Ошол бир фонетикалык кубулуш азыркы кезде казак тилиндеги сингармониялык параллелдерге айланып отурат: **бостэки сөз** > **бөстэки сөз**, **шау тарту** > **шау тарту**, **кунык** > **каник**, **кубакан** > **көбеген**. ж.б. Мисалы: коркутмак (коркутуу), колтук (колтук), болдум (болдум), тонгуз (доңуз), токлук (токтук), иолугурмен (жолугуу менен): **о** // **у** схемасы боюнча.

Ө дөн кийин **ү** келет: төрүлөр менен (чечим); көрүнөр менен (көрүнүү); көчүрди (көчүрдү); төзүмлүк (чыдамдуулук, көтөрүмдүүлүк, сабырдуулук, туруктуулук). **у** – **о** же болбосо, **ө** үндүүлөрүнүн тескер карай иреттелүү мисалдары байкалбайт. **О**, **ө** үндүүлөрү көп муундуу сөздөрдө биринчи муундан ары карай кездешпейт.

Эрин күүсү боюнча **у** жана **ү** аркылуу вокализацияланат. **О** жана **о** тыбыштары биринчиге караганда башка муундарда (экинчи, үчүнчү) орун албайт экен, анда алар биринчи муунда орун алган **у** жана **ү** тыбыштарына кийин улана албайт.

У тыбышы **у** тыбышынан кийин келет: унутур менен (унутуу), йулудум (жулдум), бурун (мурун), урлук (уурулук, тоноочулук).

Ү тыбышы **ү** тыбышынан кийин колдонулат: күчлү (күчтүү), үстүн (үстүндө), түшүп (түшүп), түрлү (түрлүү), түлкү (түлкү).

У – **у**, **ү** – **ү** тыбыштарынын үндөштүгү грамматикалык форманттар тизмегин да камтыды. Кыпчактардын оозеки сүйлөө тилине байланыштуу жалпы эреже, негизинен, ошого келип такалат.

Эрин күүсүн изилдеген эмгектердеги сөздөр жасай турган жалгыз эрежеден турбайт. Аларды төмөнкү үндүү тыбыштардын (негиз менен мүчөнү кошкондо) сөз курамында орун алуу мыйзамы таасир этет.

О тыбышынан кийин **а** тыбышы келе берет: – окшаш (окшош), соңра (кийин), отачы (эмчи), огалак (улак), оган (кудай), оглан (улан), огурлагыл (уурдоо), орман (орман, токой), орто (орто), тола (эмдөө), ошла (малды айда, айдоо).

Ө тыбышынан кийин **е** тыбышы айтыла берет: өймекчи (наабайчы), өзгече (өзгөчө), төртетечи (жаратуучу), өрте (өртүү), өйге (өпкө), сөген (оору), сөйле (сүйлө), сөкөнчи (куурдак), төшек (төшөк), чөмлек (чоподон жасалган чөйчөк).

У тыбышынан кийин **а** тыбышы айтылат (**уа**): уйуганда, куткардачы (куткаруучу), тутмак (кармоо, тутуу), курбан (курман), курсак (курсак), уклагу (уктоо), уйаргыл (уял), уча (уча), курбага (курбака).

Ү тыбышынан кийин **е** тыбышы айтылат (**үе**): чүперек (чүпүрөк), үренгеймен (үйрөнүү), күтер (күтүү), үзенги (үзөнгү), түгел (түгөл), үлеш (үлөштүрүү), үйенле (жүгөндөө), үйез (чиркей), үлкөр (үркөр), үнде (үндөө).

Ы тыбышынан кийин **а** тыбышы келет: ыгла (ыйла), ынак (ынак, дос), ынан (ынануу, ишенүү), ырла (ырда), ыссатма (ысытма безгек), кынала (кына менен бойоо), кырак (ачуу), кырнак (канизек).

И тыбышынан кийин **е** тыбышы келет: игне (ийне), изде (изде), илгери (илгери), инек (уй), инген (инген), ишле (иште), кизле (жашыр), кирен су (кирген суу), киреч (ак).

О тыбышынан кийин **ы** тыбышы келет: огры (оору), оқы (оку), окчы (ок жасоочу уста – окчу), тогды (тууду), токлы (токту), токурчы (токуучу), соргыл (сору), сойгыл (терисин сыйыруу, союу).

Ө тыбышынан кийин **и** тыбышы келет: сөгелик (кесел), сөккил (сөгүү), сөкилмиш эт (бөлүнгөн эт), өгейик (жапайы көгүчкөндөр), өткил (өткөл), бөлчик (бөлтүрүк).

У тыбышынан кийин **ы** тыбышы келет: уйнак (уя), уйыгыл (уюктоо), урды (урду, уруп жиберди), уссыз (акмак), учузлык (арзандык), булыт (булут), сусыз (суусуз), сувыр сасар (ак чычкан).

Ү тыбышынан кийин **и** тыбышы келет: үгерчи (жүгүрүүчү), үгитле (үгүттө), үзит (шайтан), үлит (суулоо), үшигил (үшүп кетүү), түкиргил (түкүрүү).

А тыбышынан кийин **ы**, **у** тыбыштары келет: абышка (кары, картаң адам), агыз (ооз), агынгыл (көтөрүлүү), агыр (оор), агырчак (урчук), аглудаш (көрчү), агры (оору), агуз оглан (эмчектеги бала), адым (кадам, адым), азуг (азуу тиш), айлу (аял), айрук (өзгө), Айсиву (киши аты), аксургыл (чүчкүрүү), алтун (алтын), ануклан (дайын болуу, аныкталуу), артук (артык, эң жакшы).

Е тыбышынан кийин **и**, **ү** тыбыштары келет: егдиш (ат), егечи (чоң өпкө), экин (эгин), егри (ийри, кыйшык), ейкир (кызыл), елирлү (качыр айдоочу),

емзүр (эмизүү), темүр (темир), есрүк (мас), етук (бут кийимдин түрү), ешкүн (жорго).

А тыбышынан кийин **а** тыбышы келет: бала (бала), бага (баа), багла (байла), бакла (лобия), балабан (шумкар), бардак (кумара), бармак (бармак).

Е тыбышынан кийин **е** тыбышы келет: сегерле (коздуруу), секлебе (кант кызылчасы), сексен (сексен), теве (төбө), теге (теке), тезек (тезек), темрен (найза учу), тепиреткил (козгоо, кыймылдануу), терче (тез).

Ы тыбышынан кийин **ы** тыбышы келет: ыссы (ысык), йыллы (жылы), кызлык (кымбатчылык), кыздыр (кызытуу), кыйыр (кыйыр), кылык (кылык, мүнөз), кылыч (кылыч), кыпты (кайчы), кыргыз (денеси бекиген эр).

И тыбышынан кийин **и** тыбышы айтылат: тизген (тизгин), тиккил (тигүү), тикич («шпоры»), типн (кардуу бороон), тири (тирүү), тиши (ургаачы), излик (башмак), илшин йыл (өткөн жыл), ири (ири), ирин (ирин), ичир (ичирүү), йигирми (жыйырма).

Башкача айтканда, үндүүлөр үндөшүүсүнүн мындай түрүн байкоого болот:

а дан кийин а, ы, у тыбыштары келет:	о – а, ы, у.
Ошондо: е – е, и, ү.	ө – ө, и, ү.
ы – ы, а, у.	у – у, а, ы.
и – и, о, ү.	ү – ү, е, и.

О, ө үндүүлөрүнөн башка үндүү тыбыштар өзүн кайталап, өзгөлөрүнөн кийин эркин улана алат, бирок ошол үндөштүктө анык көрсөтүлгөндөй, **о** жана **ө** үндүү тыбыштарынын позициялык колдонуу мүмкүнчүлүгүнө карай мындай деп айтууга болбойт.

Эрин күүсүнүн негизги бөлүгүн мындай варианттар курайт:

о – у	у – у
ө – ү	ү – ү

Варианттарга байланыштуу ала турган болсок:

а – а, ы	ы – ы, а
е – е, и	и – и, е.

Ошондуктан, алардын жалгашуусу палаталдуу аттракция (лингвалдуу сингармонизм – үндөшүү) иретинде толук түшүндүрүлөт. Лабиалдуу сингармонизмдин (үндөшүүнүн) эрежелери үндүүлөрдүн башкача көрүнүштөрү байкалган жерде бузулат:

а – у	ы – у	у – а, ы
е – и	и – ү	ү – е, и

Бул келтирилген калып боюнча мына мындай өзгөчөлүктөр көзгө урунат: көп учурларда кээбир үндүү тыбыштар (мисалы, эрин үндүүлөр) башка үндүүлөрдүн (айталы, тишчил үндүү тыбыштардын) ордуна келип айтылат (жана бул жерде лабиалдуу үндөштүктүн үндөшүү эрежеси бузулат), мисалы, айталы **ешкин** дештин ордуна **ешкүн** (жорго), **ирдемли** дештин ордуна **ирдемлү** (акылдуу), же болбосо эрин үндүүлөрү мененен тишчил үндүүлөрүнүн катар колдонулушу: **күчүк // күчик** (кичине), **йабкул // йабкыл** (жабуу), **көргүл // көргил** (көр, көрүү, көргүн) ж.б. Бул сыяктуу кубулуштар эрин күүсүнүн эски кыпчак тилинде алсырай баштагандыгын көрсөтөт. Бул

мыйзамдуулук азыркы казак тилинде калыпташып, үстөмдүк алып кеткен, анткени бул тилде **күшик** деп жазылат жана мында эринчил аттракция азыркы кыргыз тилиндегидей болуп толук сакталбай турган даражага жеткен.

Эски түрк тилдеринде мындай фонетикалык кубулуш мурдатан эле бар сыяктуу. Мисалы: катун – (возвр.: от кат-) – «становиться твердым» жана катын (возвр.: от кат-) – «становится сильным, крепнуть» [ДТС.: 435-436]. Казакча бул – *арийне катуулан* деген сөз. Эски кыпчак тили эки түрдүү айтыла турган сөздүн эки вариантын бирде каттап келген да, бироону азыркы казак тилине мурас кылып таштап кеткен (к.: күшик).

Эски кыпчак тилинде башкача жагдайларда лабиалдуу үндөштүк бузулуп жүрүп отурат. Сөз жасоо жана норма пайда кылуу процессинде мүчөлөрдүн көмөгү менен так ошол сонку көрсөтүлгөн мыйзамдуулуктар аракет этет жана *лабиалдуу үндөштүктөрдүн каткалаң түрдө сакталбай бузулуу*, ошого бөлөк мисал иретинде, төмөнкү сөздөр мененен алардын калыпташуусу аркылуу көрүнө алат: ² белгиси өзүнө шайкеш үндүүлөрдү көрсөтөт) -ч° к, -л°, -л° к, -с° з, -ош, -он, -ок, -орга, -ог, -ол, -ом, -оп, -онч, -ок, -от, -оз. Жөндөмөлүштө: *генитив* -н° н ~ -н° г, жана ж.б.; *поссесивдуу* мүчөлөр: -ом, -он ~ -ог, -ом оз, -он оз ~ -ог оз; = -ончы, -к° л; *императив* -он оз ~ -от оз; *перфект конверсия* -оп, -ом ж.б.у.с.

Үндүүлөрдүн эрин күүсү бузулганы менен кээбир мүчөлөргө ал таасир этпейт. Мисалы: атлу (аттуу), арыксуз (кинели, арсыз), ачылуп (ачылып, ачуу), болдын (болдун), өлим (өлүм), улулык (улуулук).

А. М. фон Габэндин байкоосу боюнча СС тун италиялык (жана биринчи) бөлүмүндө эрин күүсү бара-бара бузулуп, ката жазылып отурган, ал анын немис (жана экинчи) бөлүмүндө «Она [Лабиальная гармония. – С.Б.] начинает действовать, а формы слов у итальянцев даже кое-где исправляются по этому принципу: көр-үн-из (только первый слог после корня – основы слова подвергается влиянию (-үн) со стороны корневого гласного); кой-ул-мыш, көр-үн, бүл-үш, шөг-ип, жүз-и-ниң, төк-ти. Эски кыпчак тилинде эрин күүсү үчүнчү муунду камтыбайт, казак тилинде ал экинчи муунга да таасир эте албайт.

«Кодекс Куманикус» колжазмасынын (түпнусканын фотокопюрмөсүн) мүмкүн болушунча үнүлө карап, текшерип чыкканда жана да Э. Курышжанулынын жогоруда аталган макаласы менен («О замечаниях редакторов на полях рукописи «Кодекс Куманикус») салыштыра отуруп караганда, А. М. фон Габэндин бул жасаган эскертүүлөрү ардайым жана бардык жерде да дал келе бербей турган болуп көрүнөт. Мисалы, немис глоссаторлору италияча биринчи бөлүмүн редакциялаганда II жактын жеке формасын жалгоонун -дум // -дүм деп, у //ү аркылуу көрсөткөн. Дал ошо форманы италиялыктардын өздөрү да жазып калтырган: йандурдум (жандырдым СС, 5), болушум (болуштум, СС, 5), йашырдум (жашырдым, СС, 6), келтүрдүм (келтирдим, СС, 7), өврөттүм (үйрөттүм, СС, 8), сөктүм (сөктүм, СС, 10), йүгүрдүм (жүгүрдүм, СС, 11), кенеш бердүм (кенеш бердим, СС, 12), алыштум (алыштым, СС, 13), йолга йүрдүм (жол жүрдүм, СС, 14), таңладум (тандандым, таң калдым, СС, 15), ж.б.у.с.

Ошолор менен катар ошол беттерде алар дагы да башкача формаларда жазылган **тиктим** (тигүү, тиктим, 15-бет), **йаптым** (жаптым, жабуу, 14-бет), **тамам еттим** (тамамдадым, бүтүрдүм, 12-бет), **йараштым** (жараштым, жарашуу, 10-бет), **кайна[т]тым** (кайнаттым, кайнатуу, 9-бет), **чактым** (арыздануу, 8-бет), **бошаттым** (бошоттум, бошотуу, 7-бет), **йеттим** (жеттим, жетүү, 6-бет), **ешиттим ерсе** (эшитүү, угуу, 3-бет).

Биринчи форманы эскерип, немис редакторлору мындай деп жазган: йолуктум (жолугуу, 38-бет), йувдум (жуу, 32-бет), сийдүм (зер чыгаруу, 39-бет), тынладум (тындадым, тындоо, уктум 44-бет), үксүндүм (эсине түшүрүү, 47-бет) ж.б.у.с. **Ышанур** менен (ишенүү, ишеним, 15-бет) деген сөзгө алар төмөнкү формадагы сөздөрдү кошуп жазган: **ышандум**, **ышангыл**. Бирок, немис авторлорунун редакторлук жумуштары үндүүлөрдүн эрин күүсүн аныктоого колгабыш кылуу менен катар өздөрү жазып отурган *эрежени бузуп да отурган*: **-дум** ордуна **-дым** жазган: **кашыдым** (кашуу, тырмоо 26-бет), **калдым** (калдым, калуу, 33-бет), **издедим**, **йаргуладым**, **төреледим** (төрөлүк кылдым, 31-бет), **ондым** (ондум, онуу, онгон, 35-бет), **битирдим** (бүтүрдүм, бүтүрүү, 43-бет), **кустым** (кустум, кусуу, 57-бет), **йамадым** (жамадым, жамоо, 48-бет) жана дагы башкалары, мурун булардын мүчөлөрү **-дум // -тум** болгон, алар **илим** (илим, илүү, 40-бет), **изде-дим** (издедим, издөө, 44-бет) деген сөздөрдүн катарында *синоним аффикстер* иретинде тиркелген.

Андан ары А. М. фон Габэн мындай деп жазат: СС тун түпнускасында (1, 23-беттер) **ешити** формасынан кийин м морфемасы жазылган, булардын арасында кээбир арип сыягындай орун ачык калган. Ал жерге ү ариби жазылып, **ешиттүм** (туурасы: ешиттүм. – С.Б.) болгон болуу керек, бирок аны немис окуучулары **ешиттим** деп түзөткөн дейт [52]. «Кодекстин» башка беттерин коё туруп, алгачкы 15 бетин (1-15) гана алып караганда, немис редакторлору өз колу менен мындай сөздөр келтирген: **ыдым** (8-бет – мен кеттим), **йыкылдум** (11-бет – жыгылдым), ошону менен бирге **түштүм** (түштүм), **тыгылдум** (12-бет – тыгылдым) деп жазган. Ошондо, СС тун немис (экинчи) бөлүмүн түзгөн авторлор, А. М. фон Габэн айткандай, италияча (биринчи) бөлүмүндө келтирилген сөздөрдү эрин күүсүнүн эрежеси боюнча түзөтүп чыгуу ишин бир изге сала албаган көрүнөт. Алар *volens nolens* (кааласа-каалабаса да, эрксиз түрдө) ошол кездеги *кыпчактар кандай сүйлөсө, ошондой жазган* (анын өзүн алардын өздөрү байкабай калган болуу керек) – **йыкылдум** – **йыкылдым**, (**тыгылдум** – **тыгылдым** деп жаза берген же болбосо ошондой түзөтүү киргизе берген). Ал кездеги кыпчактар тилинде ошондой айтуу (жазуу), арийне, мыйзамдуулук (адат) болгон болуу керек, анткени мындай жазуу ыкмасы дайыма көзгө урунат. Кээбир сөздөрдүн ката жазылганы шексиз, мисалы, *екинди* (екиндү) деген сөз *екинде* болуп жазылган (казакча – екинди), *йазык* сөзү *йазок* деп берилген (казакча – жазык) ж.б. финалда (сөз соңунда) турган ариптер (алар билдире турган тыбыштар), арийне бул жерде сөзсүз ката жазылган.

Азыркы казак тилиндеги негатив маани бере турган **-сыз// -сиз** аффикси эски кыпчак тилинде **-сыз// -сиз** жана **-суз// -сүз** болуп эки вариантта айтылат. Жакты билдире турган мүчөдө ошондой: **-°м**, жана **-ым// -им** жана **-ум// -үм**.

Эски кыпчак тилиндеги кээбир мүчөлөр эски түрк тилиндеги ошондой формалар менен салыштырып карай турган болсок, эски тилде колдонула турган эринчил үндүүлөрдүн ордуна эски кыпчак тилинде тишчил үндүүлөр колдонулат экен. Эски кыпчак тили бул жагынан азыркы казак тили мененен зор гармония таба турган сыяктуу.

КК тилинин материалдарын жазуудагы орфографиялык оошуулар менен туруксуздукка байланыштуу кээбир үндүү тыбыштардын колдонулуу өзгөчөлүктөрүн да айкындап берүүбүз да шарт болуп отурат. Мисалы, **о** менен **а** (**оа**) – эки үндүү тыбыштын катар келишин түшүндүрүп берүү керектиги пайда болот, мисалы, **коанч**. В.В. Радловдун ою боюнча «Лабильный к иностранным авторам, очевидно, слышалось на стыке двух гласных что-то лабио-лабиальный или лабио-дентальное в роде в или у. Поэтому они и писали «коанмага» вместо «куванмага» (чтобы радоваться)». В.В. Радлов аны **уа** деген эки тыбыш иретинде окуду: **куанч** (т.е. кубаныч) жана **куанмага** (кубанууга). Казакча *куаныш*, *куанбакка* деп айтылат.

К. Гренбек **коан**, **коанч** сөздөрүн **кован** жана **коанч** деп транскрипциялап берген. Ачык **а** тыбышын айтарда эринчил ачык **о** тыбышы белгилүү даражада кыскарууга тийиш, анткени фонациялык аба үстүнкү эрин менен астынкы тиштин арасынан кысылып өтөт да, ал кийинки айтылган тыбыштын алдында **в** же болбосо **у** (**v**, **w**) сыяктуу болуп угулат, ошондо барып андан ары эринчил тыбышы эмес, ачык **а** тыбышын айтууга мүмкүндүк пайда болот: **куан**, **куанч** болуп айтылат. **Кован** сөзүнүн курамындагы **в** тыбышынын алдында турган **о** фонемасы **о** мурдагы фонемалык табиятын белгилүү бир өлчөмдө өзгөртүүгө тийиштүү **о > у** (**v**, **w**) болуп айтылышы божомолдонот. Ошондуктан **ко[в]ан** болбой, **куан** болуп окулушу мүмкүн. СС текстин жазган чет эл адамдарынын **оа** айкашынын **у** деп угушу да ажеп эмес сыяктуу көрүнөт. Арийне, ошо бир гана мисал боюнча белгилүү бир туруктуу пикир айтуу кыйын, бирок башка мисалдарда алардын фактылары кездешпейт. Азыркы казак тилинде бул сөз **куан** болуп айтылат да, **куан** болуп жазылат.

Ошондой эле дагы бир мисал тууралуу да айта кетүү керек. Ал – ошо тыбыштын (**оа**) тескерисинче айкашуусу: **оа**: **саок** (СС, 25, 77). Жогоруда келтирилген мисалдар боюнча, **о/ө** тыбыштары экинчи муунда айтылбайт, ошондуктан В.В. Радлов муну **саук** деп транскрипциялайт. К. Гренбек **савук** деп окуду. Экинчи муундагы **у** тыбышы (**о > у** боюнча) биринчи форма (**савук**) дурус болот эле, бирок жогоруда келтирилген **у – у** схема боюнча анын **сувук** болушу да мүмкүн. Көөнө түрк тилинде бул сөздүн эки түрдүү варианты бар: *сувук* жана *сувык* [жидкий, ДТС., 516, 515]. Түркий – казак тилдериндеги **в > й** шайкештигине байланыштуу азыркы казак тилинде – *суйык*, ал эми бирде *суык* (айтылат: *суык*, *типтүү* – *суук*) болсо, ал – омоним («холодный») маани беирет.

О ачык үндүүсү экинчи муундагы **в** тыбышы менен айкашса, кыска **у** га, биресе ачык **а** га ошот, кандай болсо да **в** тыбышы менен катар келгенде бейтарап абалда калбайт: мисалга, **атов** деп жазылган сөз **атув** (арал, СС 115-бет) **ассов > ассув** (асар, көмөк, СС, 111, 117-бет), **асров > асрав** (асыроочу, колдоочу, 141-бет) иретинде айтылууга тийиш болуу керек. В.В. Радлов аларды: **атау**, **асау**, **асрау** деп окуду. К. Гренбек: **атов**, **асов**, **асров** деп жазат.

Ошого ылайык **кырлов** > **кырлав** (сынык, жарык, СС., 162-бет), **киров** > **кырав** (кырау, 164-бет) ж.б.

СС колжазмасындагы кыстырынды (эпентезалык) үндүүлөр жөн гана өздөштүрүлгөн сөздөрдө гана колдонулат: арабча – сабр > сабыр (сабыр, 123-бет), ~ сабор (123); парсыча – джанвар > жаныуар (жануар), меһр > меһир (мээр, мээрим) ж.б.у.с.

Кыпчактардын оозеки тили тууралуу жазма эстеликтер боюнча **баштапкы узактык** (первичная долгота) менен дифтонг, ошону менен катар **экинчи узактык** (вторичная долгота) жана **кош үндүү тыбыштар** орун алган.

Баштапкы созулма (узактык) бардык жерде болбосо да, анда-санда бир көрүнүш берип отурат: *тоодак* (ерин), жана *толак*; *ай* (ай) жана *ай*; *кыйн* (кыйналуу), жана *кын*: о мурда *кыйн* > *кын* // *кын* болгон болуу керек, анткени алардын үндүүлөрүнүн айтылышы этиштик формасында *кыйна* (кыйна, кыйноо) болуп келет. Мүмкүн: *кыйн* > *кыйна* болушу керек. Мамлук кыпчактарынын материалдарында үндүүлөрдүн узактыгы сөз башында («Аттуһфат-уз-закия», Абу Хайин эмгегинде) анда санда кыла берип отурат. Мисалы, Абу Хаян *ааг* (торау, жана *аг* – (узактыгын ал алифтин эки белгиси менен белгилейт) деп жазат, (Аттуһфат-уз-закия: *оот* (от) жана *еер* (эр), жана *от* жана *ер*, түркмөнчө – *от*, *ёр*. Ошо жана башка үндүүлөрдү берүү үчүн жазууда вокализацияланган алиф белгиси эки ирет колдонулат.

СС колжазмасындагы а созулмасы эки а аркылуу айтылат: *калаа*, жана *кала* (кала), *шаар*, жана *шар* (шаһар, кала). В.В. Радлов муну мүмкүн – *шар*, *наал*, жана *нал* (тага, нал) болор деп болжолдойт, бирок бул араб тилиндеги *قَلْعَة* «корган, камал» [Бул сөздүн кыпчакча айтылышы араб тилдүү грамматикаларда мындай берилген: *قَلْعَة*] менен парсычанын *نَال* жана араб-парсы тилине орток *شَار* деген сөздөрүнөн барып экинчи ирет жасалган созулма тыбышка кирет.

В.В. Радловтун көзкарашы боюнча созулма **и** тыбышы **еи** жана **еу**, жана **ей**: **-тейн** > **тйн** (тыйын): каратйн; бейк > бйк (бийик), бейклук > бйклук (бийиктик); кейк > кйк (жапайы, кийик).

Ошо келтирилген мисалдарга байланыштуу мындай бир маселени айта кетүү керек сыяктуу. Араб, парсы тилдеринде айтыла турган **г**, **h** тыбыштары эски кыпчак тилинде, азыркы казак тилиндеги сыяктуу болуп, айтылбай түшүп кала турган болгон: **калга** > **калаа** > **кала**, **шаһар** > **шаар** > **шар** ж.б. Мындай мисалдар мамлук кыпчактарынын тилинде кездешет.

Куман кыпчактарынын тилиндеги созулма (узак айтыла турган) тыбыштар («долгота гласных») тууралуу дагы бир маселе тууралуу эскерте кеткенибиз жөн. Мында Европа тилдеринде кездешпей турган **и** тыбышын берүү үчүн **е** ариби (тамгасы) колдонулган: **тейн** > **тийн**. Сөз аягындагы **и** тыбышы өтө тез айтылып, мүмкүн болушунча басаң айтыла турган болгондуктан, сөздүн морфологиялык курамынан эленбей түшүп калган: **тийин** эмес **тийн** болуп жазылган. Маселе бул жерде **и** кыска тыбышынын созулма (узак айтылышында эмес, **и** менен **й** тыбыштарынын жасалуу жолу жагынан өзара окшош, айтылышы жагынан тектеш тыбыштар болуп келишинде – алар биркалыптуу болуп окшош айтылат да, **и** тыбышы сырт көзгө узак айтыла турган созулма

тыбыштын кейпин берет. В.В. Радлов ошого ылайык бул сөздү кыскартып жазат да (**тин**), **и** тыбышын «вторичная долгота» деп тааныйт, бул арийне, туура эмес. Мындагы **й** үнсүз тыбышы СС тексттеринде кээде **у**, кээде **и**, **ј** ариптери аркылуу берилет.

Ошону менен, биз **бийик** (азыркы казак орфографиясында – биик), **кийик** (киик), **шар** (шари, шаһар) сөздөрүнө байланыштуу үндүү тыбыштарды созулма (узак айтыла турган) тыбыштар деп таанууга болбой тургандыгы тууралуу пикир пайда кылып отурабыз. Ал эми жогоруда көрсөтүлгөн **ааг** (**ау**, **г** > **у**), **оот** (от), **еер** (ер) формалары тууралуу айта турган болсок, алар өздөрү бирин-серин гана кездешет. Бул жерде **а**, **е** тыбыштары созулма үндүү тыбыштар болгондун өзүндө да башка бир тилдердин (мисалы, огуз тилдеринин) элементтери болушу мүмкүн, бирок алар эски кыпчак тилинин негизги көрсөткүчтөрү боло албайт, анткени анда созулма тыбыш жок.

Эски кыпчак тилинде экинчи катардагы экинчи созулма үндүү тыбыштар түрк жазуу эстеликтеринде баштапкы кезде орун алган үнсүз тыбыштардын айтылбай түшүп калышы аркылуу жасалат.

Кыпчактардын оозеки сүйлөө тилинде экинчи катардагы созулма тыбыштар, келтирилген мисалдарга караганда түшүрүлүп айтыла турган **г**, **г**, **в** тыбыштардын ордуна айтылган көрүнөт, бирок андай өзгөчөлүк азыркы казак тилинде байкалбайт

Эски кыпчак тилинде айтылбай түшүп кала турган тыбыштар абалкы кезде ошол сөздүн курамындагы үндүүлөрдүн эки ирет кайталанып, коштолуп колдонулушуна алып келген сыяктуу. Ошондон жеке фонемаларга айланган болсо керек. Мисалы, **ии** > **и** (**ии** > **и**), **ыы** > **ы**, **үү** > **ү**, **оу** > **у**, **еи** > **и**, **уу** > **у** же болбосо **г** > **а**: **аа** > **а**, **йаг** > **йаа** жана **в** > **Ө**: **у** (сүвса сүса).

Үнсүз тыбыштар. Эски кыпчак жазуу эстеликтеринин тилиндеги үнсүз тыбыштардын саны менен мүнөздөмөсү жөнүндө басма кызматкерлери менен изилдөөчүлөрдүн көзкараштарында бирдик жок, алардын арасында аздыр-көптүр болсо да белгилүү айырмачылыктар бар. Эң алды менен алардын жалпы санын айкындап алуу керек.

h белгисин (арибин) **Г**. Кун белгиси **х** тыбышын берүү үчүн колдонот. (арабчада **ح** , аны куман тилине таандык эмес, ал кабыл алынган тыбыш деп тааныйт (азыркы казак тилиндеги **h** тыбышына окшош тыбышты **х** тыбышы эсебинде **h** тамгасы аркылуу берип отурат. В.В. Радлов **х** (**h**) менен **ф** тыбыштарын башка тилдерден кирген тыбыштар деп эсептейт. А. М. фон Габэн мындай кирме тыбыштар тууралуу эчнерсе айтпайт. Бул автор лабиалдуу **w** (**в**) тыбышы менен катар лабиоденталдуу **v** үнсүз тыбышын көрсөтөт. Ал өзү мүмкүн болушунча сейрек да болсо, азын-оолак сөздөрдүн анлаут позициясында кездешет көрүнөт, мисалы, **вурчык** (урчук), **вай** (ай!). дал ошо тыбыштын башы ачык жеке фонема экендигине биздин аздыр-көптүр күмөнүбүз бар, анткени сөз формасы башы ачык **ур** этиши болуп саналат, анын алгачы (башы, инициаль) тыбышы – туюк («нисходящий») дифтонг: **ур** (уруу, ыргытып таштоо – «бросать, кидать»). А. М. фон Габэндин өзү да ошо пикирде. Бул жерде автор келтирип отурган сырдык сөзү аркылуу да айтууга боло турган сыяктуу: **ей**, **эй**, **ай**, **уай**, ж.б. Анын экспрессивтүү мааниси тууралуу кепилдик

бере албай турган сыяктуу *v* тыбышынын анлаут позициясында колдонула турган өзгөчөлүктөрүнө келе турган болсок, ал А.М.фон Габэндин өзү айткандай, эски түрк тилиндеги *г // г* тыбышынын адаттагы эреже боюнча кубулуп келүү адатына байланыштуу болсо керек (*г // г > й,у,ф*): эски түрк тилинде – **йабог** (йабуг); эски кыпчак тилинде – **йабув** (жабуу, «покрывало»), т.б. [ДТС., 44]. Бул жерде *v* нын мааниси менен кызматы адаттагы лабиалдуу *w* дан алда кайда өзгөчөлөнүп турбаган сыяктуу. Мисалы, *v > б, в* болсо, ал маселе – бир башка: эски түрк тилинде – **себ** (сүй) > **сөв // соу**. Ошого карай биз *w* менен *v* ариптерин лабио-лабиоденталдуу бир тыбышты билдире турган фонема чыгар деп ойлойбуз, алар адатта *в, у* ариптери аркылуу берилип жүрөт.

й > ж (дж) алмашуусу түрк тилдеринин тарыхындагы эзелден бери келе жаткан белгилүү фонетикалык кубулуш болуп саналат. Эски түрк тилинде (VIII) адабий тилде **й** (йабгу – кагандын мураскери – принц), жергиликтүү тилде (диалектизм) **ж** (жабгу) тыбыштары катар (жарыша колдонулган). Ал тууралуу А. М. фон Габэн «переход **й > ж** очень распространен сегодня в северо-западных диалектах тюркских языков, как, например, в казахском и татарском» деп жазат. М. Кашкардын өзү да **й//ж** нын катар колдонулушу фактысын түрк тилдеринин башкы мыйзамдуулугна киргизген. **Йиги//жиги** (караңгы түн), **йинчү//жинчү** (инжу, орусча: *жемчуг* ошо сөздөн жасалган), **йогду // жогду** (төөнүн чуудасы) ж.б. Бул **ж** тууралуу маселени аны атайы изилдеген А. Н. Бернштамдын сөзү менен аяктаганыбыз жөн боло турган сыяктуу: «Западнотюркский каганат включил тюркские племена и Южного Казахстана, которые явились предками ряда среднеазиатских народов, в том числе и современных казахов. Так как последние обладают языками джекающего или, вернее, жекающего диалекта, то можно говорить, что слова, нами разобранные, являются древнейшими следами формирования некоторых среднеазиатских тюркских языков, например казахского. Эти древнейшие элементы отмечаются письменными источниками конца VII века нашей эры».

Сөз курамы. Эски кыпчак жазма эстеликтеринин тилиндеги сөз курамы башка түрк тилдериндегидей таза негизден, бир же болбосо андан да көп лексикалык (сөзжасамдык), саны менен катар грамматикалык (форма жасоочу) сыпаттагы аффикстен жана негизден куралышы мүмкүн. Сөз негизи тубаса (морфемаларга мүчөлөнбөй турган) жана туунду (эки же болбосо андан да көп морфемадан курала турган) болот. Соңкулары көпчүлүк учурда унгу менен өнүмсүз аффикстен куралат, ал өзүн ташымалдоочулардын колдонуу ыгына карай азыркы кезде жеке аффикс иретинде таанылат, ал бүтүн сөз – бөлчөктөргө (унгу менен аффикске) мүчөлөнө турган иретте болот. Алгачкылардын катарына биз мына бул сөздөрдү киргизебиз: бар, жок, эки, ат, бар (этиштик), кел, көк, эк; Экинчилерине мына булар кирет: катуу, калын, сүпүр (сыпыр), айт, куткар, тузак, йашир (жашыр), корык, кычак (кыпчак этноними), аны сөзүндөгү ан (ал) ж.б.

Н. А. Кононов өзбек тилиндеги унгу сөздөрдүн катарына бардык кирме сөздөрдү киргизет, анткени алар өзбек тили эрежелери менен морфологиялык мүчөлөнбөйт. Кирме сөздөрдү ошо аныктамасын жетекчиликке алып, биз аны эски кыпчак жазма эстеликтери тилиндеги кирме сөздөргө байланыштуу

колдоно алабыз: хабар, жулаһак (тигинши), жанвар (жаныбар), душман (душман) ж.б. Алар татаал унгу негиздерине кирет.

Эски кыпчак эстеликтери тилиндеги сөздөр мындай берилген:

1) унгудан: ат (жылкы);

2) негизден: куткар;

3) туунду негизден;

4) сөз жасоо жана сөз өзгөртүү аффикстери менен: элчи (элчи), барамен (барамын).

Сөз өзүнүн курамы боюнча жөнөкөй жана татаал болушу мүмкүн: ат, карауш (бүркүт), бекдамур (жеке ат), курбага (курбака) ж.б.

Аффикстер аркылуу зат атоочтордон сөз жасоо көп кездешет, ал эски кыпчак эстеликтеринин тилиндеги сөз жасоонун негизги жолу болуп саналат. Синтаксистик жол аркылуу зат атоочтордун жасалышы сейрек кездешет. Мунун өзү биздин изилдеп жаткан эстеликтердин сыпатына, өзгөчөлүгүнө байланыштуу. Синтаксистик сөз жасоо жолу негизги сөз жасоо түрлөрүнүн бири болуп саналат, бирок эстеликтердеги материалдардын чектелүү болушуна жана материалды баяндоо менен иргөө сыпатына, өзгөчөлүгүнө карай мисалдар өтө аз кездешет.

Бириккен зат атоочтор эки компоненттен куралып, өз грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө карай төмөнкүдөй сөз айкаштарын түзүшөт.

1) Зат атоочтун зат атооч менен айкашуусу: балавуз (балауыз) – бал жана авуз (ауыз, ооз) сөздөр менен айкашкан; гүлеб (гүлди саз) гул жана аб (су), йыхав (ширкеу) йых (тирилүү) жана өв (үй) сөзүнөн түзүлгөн; гүлтебег (байлам) күлте (ширкеу) йых (тирилүү) жана баг (бау, боо) сөзүнөн – СС. Тас. Мындай айкашуулардын семантикалык түзүлүшү мындай: алдыңкы сөз аныктоочу, кийинкиси – аныкталуучу сөз.

2) Сын атооч зат атооч менен айкашат: ачыташ (ашудас) ачы – ачы жана таш – тас; алабага/алабуга – балык), – ала жана бога (бука); алабота (чөптүн түрү), корайагыз – кора жана йагыз (тозан түси, өң -түс); каракуш (бүркүт) – кара жана куш (кус) – СС, Тас.

3) Ат атооч сан атооч менен айкашат: бүгүн) – бул жана күн сөздөрүнөн; түнекүн (түнеу күни, өткөн күнү) – түн (сая) жана күн (күн) – СС., Тас.

Зат атоочтордон жасалган кош сөздөр эски кыпчак (биртиндеп), ап-ак (аптак), көп- көк же көм-көк (көкпенбек), кап-кара; чап-чавре (дөп-дөнгөлөк) – СС.

Татаал сөздөр көмөкчү сөздөрдүн изафеттик конструкциядагы башка сөздөр менен айкашуу аркылуу жасалат да, заттардын, кубулуштардын, окуялар менен сапаттын аттарын билдирет. Көөнө сувы (сынып), гул сува (гул суы), фил тиши (пил тиси), сабан йери (сабан жери), кой сүруки (кой териси), йез тактасы (жез такта – соодагерлердин эсеп-кысап китаби), теңиз йели (деңиз жели), тога тили (илгек), күн тогушы (чыгыш), күн батышы (батыш), битик тили (китеп сөзү), султан катуны (султандын аялы) – СС. Мындай айкалыштар сүйлөмдүн бир мүчөсү катарында колдонулат, анткени алар семантикалык жагынан өтө окшош келет.

«Аныктоочу жана аныкталуучу» түрүндөгү айкаштар да ушундай ролду аткарат, бирок алар алгачкыларына караганда изафеттик конструкциянын формасын кабылдайт: сабат күн (сенби), руас кетан (орус матасы), зейтун агач (зайтун агашы, жыгачы), сабан темур (соко), санар такта (эсептегич такта), франты суар (сурона жүнү), татар тили – СС.

«Объект-субъект» түрүндөгү – сакал йулучи (сакал жулуучу) – СС. «Объект-субъект» түрүндөгү айкалыш: сабан сур (жер жыртуу), ат так (ат тагу), терек тик (терек тигүү) – СС. Эки компоненти тең толук маанилүү татаал этиштер: сабур ет (сабыр эт), сав ал (сау бол) ж.б. – СС.

КОРУТУНДУ

Орто кылымдарда азыркы Казакстан аймагын көөнө түрк калктарынын этникалык негизин түзгөн аргын, уйсун, дуулат, конурат, адай, каңлы, нушеби, токсоба, йабаку, кимек, (имек), карлук ж.б. тайпа, уруу өкүлдөрү мекендеген. Алардын узак доорлорго жалгашкан маданий мурастары бүгүнкү түрк калктарынын үрп-адатын, салтын, улуттук болмуш-бүтүмдөрүнүн пайдубалы болуп калды. Ал туурасында бүгүнкү күндө бизге жеткен эстеликтердин тексттериндеги маалыматтардан белгилүү болуп отурат.

Бүткүл дүйнөлүк түркологиялык изилдөөлөрдүн биркатар натыйжа-жыйынтыктарына караганда азыркы казак тилинин түзүлүп, калыптанышы менен өркүндөп-өнүгүшүнүн булагы – эски кыпчак тили болуп саналат. Казак тилинин тарыхын таанып билүү үчүн, илимий -практикалык, окуу методологиялык жана таанымдык аспектиде үгүттөө үчүн аны ушул күнгө түрктаануу илиминин кыпчактаануу бутагы менен тарыхын тыгыз байланыштырып кароо абзел. Казак тилинин тарыхы, казак маданиятынын башат- булактары – кийинки орто кылымдарда эларалык тил кызматын аткарган, Евразия мейкиндигине, аны менен чектеш өлкөлөргө «кыпчак тили» (Linguae kumaneska) деген ат менен белгилүү болгон, азыркы убакытта эски кыпчак тили аталып жүргөн тил тагдыры менен тыгыз байланыштуу.

Эски кыпчак жазма эстеликтериндеги тилдик материалдарды башка түрк тилдери менен салыштырып караганда алардын, башкача айтканда, эски кыпчак жана казак тилдеринин ортосунда а) негизги сөздүк кор жана 1) фонологиялык, 2) фонетикалык, 3) лексика-морфологиялык деңгээлдер жактан өзара жакындык байкалат. Мындай байланыштуулук алгачкы жана кийинки орто кылымдардагы а) тилдик-тексттик б) тарыхый-коомдук өнүгүүнүн байланыштуулугу жана б) эски кыпчак тилинин функционалдык кызматынын натыйжасында жүзөгө ашкан.

Алынган натыйжалардын бирдиктүүлүгүнө караганда эски кыпчак тили казак тилин калыпташтыруучу негизги архетип тил болуп саналат. Изилдөө иши багытында мындай натыйжаларга жетиштик:

– орто кылымдагы эски кыпчак тилинин батыш тобуна тиешелүү эстеликтер тилин казак тили менен өзара салыштырып отуруп, комплекстүү изилдөө жүргүзүлдү;

– жазма эстеликтеринде камтылган жалпы сөздүк кор курамындагы кыпчак сөздөрдү аныктоо, жүйөлүү маселелери такталды;

– эски кыпчак тилине катыштуу эстеликтер корпусундагы лексикалык бирдиктердин курамы менен түзүлүшү тарыхый лексикологиялык жактан каралып, алардын казак тили менен орток жана байланыш өзгөчөлүктөрү айкындалды;

– орто кылымдагы кыпчак тилине диалектилик айырмачылыктардын таралуу аймактарын, ареалдык өзгөчөлүктөрүн, өнүгүү жолдорун айкындоого жана аларды азыркы казак тилине мүнөздүү диалектологиялык, сүйлөшүү кебиндеги өзгөчөлүктөр менен байланыштырып отуруп, келечекте изилдөө ишине жардамы тиер жоболордун негизи аныкталды;

– атоочтор менен азыркы казак тилине орток фонетикалык кубулуштар жана фонологиялык мыйзамченемдүүлүк жүйөсүнүн өз ара ортоктуулугу аныкталды;

– каралган жазма эстеликтердеги сөздүк бирдиктеринин морфологиялык түзүлүшү, кийинки орто кылымдагы кыпчак жана азыркы казак тилдерине орток, салттуу грамматикалык кубулуштар менен мыйзамченемдүүлүк экендиги такталды;

– тарыхый сөз жасоо маселеси (сөз жасоонун семантикалык, синтетикалык (морфологиялык) жана аналитикалык жолдору) боюнча жасалган изилдөөлөргө, кыпчак тилдери жүйөсүнүн өнүгүшүндөгү грамматикалык өзгөчөлүктөргө, атап айтканда, атооч жасоочу жана этиш жасоочу_аффикстер ж.б. Алардын орто кылымдагы кыпчак жана казак тилдеринин көрүнүштөрүнө, жеке сөз түркүмдөрүнүн синтагматикалык жана парадигматикалык өзгөчөлүктөрүнө, сөздүк кордун эн жакшы (шурайлы) бөлүгү – байыркы лексикалык түзүлүш катарындагы көптөгөн тилдик кубулуштарга салттуу байланыштуулук жактан иликтөө жүргүзүлдү;

– орто кылымдагы жазма эстеликтердеги кыпчак тилинин огуз жана карлук тилдеринен айырмалаган башкы тилдик белгилердин парадигмалык өзгөчөлүктөрү көрсөтүлдү;

– орто кылымдагы жазма эстеликтердеги кыпчак тилиндеги азыркы казак тилинин өнүгүшүнө негиз болгон фонетикалык, морфологиялык, лексикалык кубулуштардын айрым белгилери айкындалып, казак тилинде кездешкен байыркы жана бөтөн сөздөрдүн негизги курамы, колдонуу өзгөчөлүктөрү менен алмашуу багыттары тыянакталды.

– орто кылымдагы кыпчак тили менен азыркы казак тилинин тарыхый байланыштыгы маселеси негизги тилдик деңгээлдер боюнча (фонетика, грамматика, лексика) каралгандыктан, бул изилдөөнүн башкы жыйынтыктары менен корутундуларын университеттердеги филология факультеттеринин студенттерине, казак тили предметинин окутуучуларына, окуучуларга арналган окуу куралдары менен окулуктарда колдонуу негиздеринин кээ бир жоболору сунушталды;

– казак тилинин Казакстан Республикасынын калктарынын мамлекеттик тили, улут аралык карым-катнаш тили болгондуктан, мындай мартабалуу тилдин тарыхый өнүгүш жолунун айкын болушу, тарыхый негизинин чыныгы башкы эрежелери бир системага келтирилди.

Арийне, бул жумушубызда эски кыпчак тилинин бир гана аспектиси – казак тили менен тарыхый тамырлаштыгынын негизги тилдик көрсөткүчтөрү аныкталып көрсөтүлүп отурат. Алынган натыйжаларга караганда, бул багыттагы жумуштардын келечекте атайы, кең, көлөмдүү изилдөөлөрдө улантыларын көрсөттү.

Монографиялары:

1. «Түркі және қыпшақ тілінің туыстығы туралы жинақ» жазба ескерткішінің тілі (XIII-XIV ғ.).-Шымкент, 2005. - 178 б.
2. Эски қыпшақ жана қазақ тилдеринин тарыхый катыштыгы. - Бишкек, 2007. - 308 б.

Илимий макалалары:

1. Абу-л-Лайт ас-Самарқанди және Китаб мұққаддима. // Түркітаным және қоғамдық пәндер.- Алматы, 2002. - 51-54-б.
2. Орта ғасыр жазбаларының қазіргі қазақ тіліндегі ізі. // Ұлт тағлымы.- Алматы, 2003. - №1. 177-180-б.
3. Орта ғасыр жазба ерекшеліктеріндегі туынды етістіктердің қазақ тілімен сабақтастығы. // Тілтаным.- Алматы, 2003.- №4. 42-44-б.
4. «Түрік және ескі қыпшақ тілінің туыстығы туралы жинақ» жазба ескерткішіжайында бірер сөз... // Көне түркі жазуларының зерттелуі: бүгінгі мен болашағы. - Астана, 2004. - 198-220-б.
5. Ескі қыпшақ тіліндегі кимыл-қозғалысты білдіретін етістіктердің жасалу жолдары. // «Әуезов оқулары -4» халықаралық ғылыми-практикалық және Оңтүстік аймағы жоғары оқу орындарының үшінші ғылыми конференцияларының еңбектері.- Шымкент, 2004. - 55-58-б.
6. «Құтадғу білік» дастанының қазақ тіліндегі жаңа басылымы туралы бірер сөз. // Қазақстанның ғылыми әлемі.- Шымкент, 2005. -№1 -89-90-б.
7. Түркі-араб сөздігінің (XIII ғ.) зерттелу тарихынан. // Қазақстанның ғылыми әлемі.-Шымкент, 2005.- №1- 23-34-б.
8. Орта ғасыр жазба ескерткіштеріндегі тұрмыс-тіршілікке байланысты қолданылатын лексика. //Жоғары мектепте кәсіптік білім берудің тәжірибесі, өзекті мәселелері және даму үрдістері: Респ.ғыл.тәжірибелік конф. -Тараз, 2005. - 74-76-б.
9. Қазіргі қазақ тілі мен қыпшақ тіліндегі кейбір дауысты дыбыстар мәселелері.// Қазақстанның ғылыми әлемі.-Шымкент, 2005. -№2.- 86-89-б.
10. Қыпшақ есімдері. // Сыр сандығым – Сарыарқа; Орталық Қазақстандағы халық шығармашылығы мен әдебиеттің қалыптасуы және дамуы.- Қарағанды, 2005. - 261-263-б.
11. Тарихтан сыр тартқан ғалым. // Қазақстанның ғылыми әлемі. Шымкент, 2005. -№3 (03)-4 (04). - 160-162-б.
12. XIII-XIV ғғ. Ескі қыпшақ жазба ескерткіштерінің зерттелуі. // Қазақстанның ғылыми әлемі. Шымкент, 2005. -№1. - 64-69-б.
13. Қыпшақ тілі етістіктерін зерттеу мәселелері. // Вестник Карагандинского гос.ун-та им.Е.Букетова. -Қарағанды, 2005. -№2. 11-14-б.
14. Ескі қыпшақ жазба ескерткіштеріндегі етістіктердің семантикалық құрлымдық ерекшеліктері. // Халықаралық түркологиялық конгресс. - Түркістан, 2006. - 234-237-б.
15. Орхон ескерткіштерінің түпнұсқа басылымы. // Қазақстанның ғылыми әлемі. Шымкент, 2006. -№2 (6). - 180-184-б.

16. К изучению языка старокыпчакских письменных памятников XIII-XIV веков. // Туркология масалалари. Ғылыми мақалалар жинағы.-Ташкент, 2006. -№15. - 34-37-б.
17. Түркі және қыпшақ этнонимдерінің қолданылуы. // “Әуезов оқулары – 5”; “Қазақстанда гуманитарлық ілімдердің дамуы: ізденістер, даму перспективалары мен бағыттары” атты ғылыми-тәжірибелік конференция. -Шымкент, 2006. - 95-97-б.
18. Ескі қыпшақ жазба ескерткіштері тілінің сөздік құрамы. // Жусуп Баласағын атындағы Кыргыз улуттук университетинин жарчысы.- Бишкек, 2006. - №3. 97-100-б.
19. Көне түркі жазба ескерткіштерін зерттеу – тұран-түркі өркениетін игеру жолы. // “Бүгінгі түркітану және оның даму бағыттары”. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары.- Алматы, 2006. - 186-194-б.
20. XIII-XIV ғасырдағы ескі қыпшақ жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық құрылымы. // Жусуп Баласағын атындағы Кыргыз улуттук университетинин жарчысы. -Бишкек, 2006.- №3. 94-97-б.
21. Ортағасыр жазбаларындағы етістікті зерттеудің тиімді жолдары. // “Әуезов оқулары – 5”; “Қазақстанда гуманитарлық ілімдердің дамуы: ізденістер, даму перспективалары мен бағыттары” атты ғылыми-тәжірибелік конференция.- Шымкент, 2006. - 42-45-б.
22. Ескі қыпшақ өркениеті мен қазақ мәдениеті арасындағы тарихи байланыстарды зерттеу мәселелері туралы бірер сөз. // “Қазақтану” журналы.- Шымкент, 2007. - №1. 19-23-б.
23. Ескі қыпшақ тіліндегі кейбір етістіктердің мағыналары туралы. // “Қазақтану” журналы.- Шымкент, 2007. - №2. 19-22-б.
24. Жазба ескерткіштер тіліндегі дауысты дыбыстар алмасуы. (XI-XIV ғ.). // “Мемлекеттік тіл: бүгінгі мен ертеңі” Республикалық ғылыми мақалалар жинағы. -Шымкент, 2007. - 14-17-б.
25. Мәмлүк қыпшақтарының ауызекі тілін зерттеуге арналған еңбектер. // “Мемлекеттік тіл: бүгінгі мен ертеңі” Республикалық ғылыми мақалалар жинағы.- Шымкент, 2007. - 17-20-б.
26. М.Қашқаридың қыпшақ тілі туралы зерттеуі. // Международная научно-практическая конференция. «М.Ауэзов – гений нового времени». - Шымкент, 2007. - 112-115-б.

Резюме

Боранбаев Сандыбай Режеп уулу

Эски кыпчак тили менен казак тилинин генетикалык катыштыгы
 10.02.06- түрк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин
 доктору илимий даражасын алуу үчүн жазылган диссертация

Негизги сөздөр: тарыхый байланыш, эски кыпчак, кыпчак эстеликтери, тектеш тилдер, лексикалык өзгөчөлүктөр, үндүү жана үнсүз тыбыштар, кабыл алынган сөздөр, сөз курамы, зат атооч, сын атооч.

Диссертациялык иш XI – XVI кылымдардагы жазма эстеликтердин тилине талдоо жүргүзүлүп, эски кыпчак тили менен казак тилинин ортосундагы өзара генетикалык тектештикти аныктоого арналган.

Киришүү бөлүмүндө иштин жалпы сыпаттамасы, актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты менен милдеттери, илимий жаңылыгы, методу, теориялык жана практикалык мааниси аныкталып, коргоого коюлуучу жоболор конкреттештирилип, жарыяланган эмгектер жөнүндө кыскача маалымат берилди.

Биринчи бөлүмүндө орто кылымдагы кыпчактар жөнүндө кыскача тарыхый маалымат берилип, XI – XVI кылымдардагы эски түрк жазма мурастарына тарыхый-лингвистикалык талдоо жасалды.

Экинчи бөлүмүндө эски кыпчак тилинин жазма мурастарынын изилдөө тарыхы, атап айтканда, М.Кашкаринин эмгегиндеги кыпчак тили жөнүндөгү булактар, куман, половец, мамлюк-кыпчактары менен армян-кыпчак эстеликтери изилденип, изилдөөчүлөрдүн пикирлери илимий жактан бааланып берилди.

Үчүнчү бөлүмдө XI – XVI кылымдардагы булактар топтоштурулуп, “Кодекс Куманикус”, армян-кыпчак тилиндеги документтер жана орус жазма булактарындагы кыпчак сөздөрү, кыпчак оозеки тилиндеги эстеликтер изилденүү менен проблемалары жөнүндө кыскача маалымат берилип, эстеликтеги сөздөр лексика- семантикалык жана тематикалык топторго бөлүнүп, тилдик материалдар документтештирилип, азыркы кыпчак тилдери, анын ичинде казак тили менен салыштырылып изилденди.

Төртүнчү бөлүмдө азыркы казак тилинин эски кыпчак тили менен тарыхый – генетикалык байланышы тилдик материалдардын фонетикалык, морфологиялык деңгээлинде изилденип, илимий-теориялык кортундулар берилди.

Бешинчи бөлүмдө эски кыпчак тилиндеги сөз топтору, алардын жасалуу жолдору, грамматикалык категориялары салыштырмалуу-тарыхый планда изилденди.

Кортунду бөлүмүндө аталган проблемалар боюнча кортундулар жыйынтыкталып берилди.

Резюме

Боранбаев Сандыбай Режепович

Генетическая преемственность старокыпчакского и казахского
 языков

Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических
 наук по специальности 10.02.06 – Тюркские языки.

Ключевые слова: историческая взаимосвязь, старокыпчакский язык, кыпчакские письменные памятники, родственные языки, лексические особенности, гласные и согласные звуки, заимствованные слова, состав слова, части речи, существительные, прилагательные.

Исследуя язык письменных памятников XI-XVI в.в., диссертационная работа выявляет генетическую взаимосвязь между старокыпчакским и казахским языками. В вводной части работы определены объекты исследования и методы, цели и задачи, научная новизна, а также апробация работы, дан краткий обзор опубликованных статей.

Первая глава работы, после небольшого экскурса в средневековье, дает историко-лингвистический анализ эпиграфических источников, письменных памятников эпохи Караханидов, относящихся к ареалу Средней Азии и Поволжья.

Вторая глава, изучая историю исследования письменных памятников, в частности, сведения о кыпчакском языке в трудах М.Кашгарского, делает обзор куманских, половецких, армяно-кыпчакских, мамлюкских письменных памятников, дается научное заключение.

В третьей главе исследователь, определяя проблемы изучения, группирует письменные источники XI-XVI в.в. по лексико-семантическим и тематическим признакам, проводит сопоставительный анализ с современными кыпчакскими, в том числе казахским языками, выявляет общие слова заимствования.

В четвертой главе историко-генетическая связь между старокыпчакским и казахским языками исследована на морфологическом, фонетическом языковом материале, сделано научно-теоретическое заключение.

Пятая глава останавливается на образовании частей речи и их грамматических категорий в историко-сопоставительном аспекте.

В заключении обобщены результаты диссертационного исследования.